

FRANCESC EIXIMENIS I LES SEVES FONTS

INTRODUCCIÓ

Molts lectors de Francesc Eiximenis ja varen comentar que havien observat en les seves obres referències a fonts que els deixaven perplexos i incrèduls. Nicolás Antonio, l'any 1696, va compilar una llarga llista de llibres citats en el *Dotzè* «amb tota serietat» (*magna securitate*), els quals considerava «inexistents» (*nusquam exstantes*), ço és, inventats per l'autor (182s). I ben recentment, Alexandra de Riquer va coincidir amb la conclusió que Eiximenis, en prou passatges, «atribueix a autors coneguts obres i opinions que mai no escriviren» (1992: 54). Martí de Riquer, però, en la seva influent *Història de la literatura catalana* del 1964 (vol. 2, p. 155), ens va avisar que «cal anar amb molt de compte» i no suposar fonts inventades maliciosament si es podria tractar més aviat de noms i títols ingènuament confosos en citacions fetes de segona mà o tretes de textos desfigurats.

És evident que les relacions d'Eiximenis amb les seves fonts formen un vast camp de recerca on resta encara molt per descobrir i per aclarir. Avui i ací ni podem entrar en qüestions d'influències d'autors no anomenats (per ex. John Wycliff d'Oxford?) o en els quals Eiximenis s'havia inspirat sense citar-los (per ex. Arnau de Vilanova, veg. PERARNAU). La falta d'edicions modernes de totes les seves obres, en llatí i en català, fa encara difícil d'estudiar la qüestió delicada de les citacions «inventades». En aquestes pàgines m'esforçaré a delimitar, almenys, el tema i il·luminar-ne alguns aspectes fins ara poc tinguts en compte, com, per exemple, el talent pedagògic del nostre frare, el seu sentit d'humor, l'ús que fa de noms d'autors o d'altres persones inventats o encoberts, errors fets a propòsit, informació i citacions de segona mà, repeticions de noms i de materials, etc.

Penso que hem de començar estudiant com Eiximenis tracta fonts que no són sospitoses. El que aprendrem observant al·lusions i citacions curtes ens ajudarà a manejar citacions més extenses, sovint traduïdes expansivament. Analitzant referències a lleis, veurem que fra Francesc usa almenys aquest tipus de fonts amb la serietat d'un professional. Estudiarem citacions que resumeixen opinions d'altres autors, reduïdes per Eiximenis a la típica forma medieval de «sentències», després amplificades de nou. Progressant d'elements textuais breus al nivell d'apartats, capítols i divisions, observarem com el nostre compilador manlleva sovint sèries senceres de citacions a un altre autor, o com divideix una citació per a usar cada element com a tema d'un capítol. És clar que Eiximenis barreja tots aquests procediments. Casos on transcriu o tradueix literalment un apartat sencer d'un altre autor són ben rars (veg. l'ex. 50 per a un extret de sant Ambròs). Observarem el constant anar i tornar de Francesc entre idees pròpies —formades durant anys de lectures i observacions personals— i autoritats escrites. De la mateixa manera pot començar amb una citació i afegir-hi reflexions pròpies, com anunciar en primer lloc una convicció seva i després recolzar-la amb referències a la Bíblia, o a autors famosos, o a personatges inventats amb noms altisonants.

En gran part basaré aquest treball en textos llatins d'Eiximenis, atès que resulta més fàcil comparar citacions llatines amb originals llatins, que analitzar citacions que han estat traduïdes, més o menys literalment. Compararem el que diuen Jeroni i Eiximenis sobre verges i viudes (ex. 48), i estudiarem el que aquest treu del *Contra Jovinianum* del mateix sant (ex. 51). El *Pastorale* de sant Gregori ens permetrà estudiar com fra Francesc n'imita el comentari a un passatge bíblic (ex. 52), com en manlleua citacions (exs. 54 i 55), i com en fa resums (ex. 57) per al seu propi *Pastorale*. D'aquest llibre eiximenià llatí traurem tres exemples de citacions subdividides per a estructurar grups de capítols (ex. 56). Contrastarem un apartat del *Dotzè* amb el *Tractatus de bello* de Joan de Legnano (ex. 58). Veurem que Joan de Galles era una veritable «pedrera» per al nostre compilador, que hi manlleua citacions de segona mà en sèrie (exs. 67 i 68). Finalment analitzarem la macroestructura dels capítols sobre l'embriaguesa (ex. 69) i com s'incorporen dintre del *Terç* (ex. 70).

I. RESSONS TEXTUALS BÍBLICS

Ja tard en la seva vida, Eiximenis aplegà en el seu *Psalterium* (*alias Laudatorium*) unes tres-centes cinquanta pregàries contemplatives que havia anat elaborant durant anys (ed. Wittlin). Tota aquesta obra està imbuïda de la fraseologia bíblica i inspirada per la veu del psalmista. No hi trobem gaires citacions directes i fa l'efecte que l'autor s'esforçava per no *citar* la Bíblia, però que l'*evocava* constantment, usant sinònims dels mots emprats a l'original.

(1) (*Psalterium* I.52) «Audi, stulte, qui sic loqueris: Nescis quod scriptum sit “Delicta, quis intelligit?”». Els darrers tres mots estan clarament marcats com a citació, del salm 18,13. Costa més sentir darrere els dos primers mots un ressò de *Jeremies* 5,21: *Audi, populus stulte*.

(2) A *Psalterium* I.31 i I.38 cal veure darrere «(Deus) nationes variat» una variació sinonímica de l'expressió *transfert regna* en *Daniel* 2,21. En podem estar segurs, perquè en els dos passatges Eiximenis fa precedir la pregunta «(Quis) mutat tempora?», clara citació de *Ipse mutat tempora et aetates* que llegim en el mateix vers bíblic. Ara, seria exagerat assumir que Eiximenis, cada cop que parli en les seves obres en català de «transferir regnes», vulgui recordar Daniel.

II. AL·LUSIONS A CONTES BÍBLICS

(3) En la part del *Llibre de les dones* dedicada al pecat d'enveja, Eiximenis recorda al cap. 236 deu exemples, que comencen tots amb «Per aquest peccat». Per exemple, «Cayn comès homey..., fo venut Josep en Egipte..., Maria sor de Moysès murmurà contra son frare..., Saül perseguí tostemps Daviu..., la terra se obrí e s'engolí Datan e Abiron..., fo Daniel gitat en lo lach dels leons..., los juheus mataren lo Salvador..., Déus huy envia moltes plagues e dejeccions, confusions e pèrdues, a prínceps e a cavallers e a ciutadans e a pagesos». Per poder ser considerada «crítica», una edició moderna haurà d'indicar en quins llibres, capítols i versets de la Bíblia es troben els contes alludits. Feina prou fàcil, que jo, però, considero menys útil que esbrinar que la *Vulgata* usa el mot *invidia*, o derivats, tan sols parlant de Josep,

Gen. 37,8 i 11. Eiximenis, doncs, no havia pogut limitar-se a consultar unes concordances bíbliques; havia d'acudir a la seva memòria. Tampoc no podia simplement plagiar Haimó de Halberstadt (ed. *Patrologia Latina*, 116-118), que Francesc menciona a l'inici del capítol (i als exs. 11 i 21). És típica per al nostre frare la presentació dels exemples en ordre cronològic, i l'afegitó final d'una observació personal.

(4) Observem el mateix procediment a *Terç* 83, on trobem dues dotzenes d'exemples de «folla impaciència». Eiximenis diu en primer lloc que «Gregori en los seus *Morals* aporta diversos eximpris» i hi passa revista, sempre amb la construcció «Vet Adam..., vet Noè..., vet Abraam..., vet Job...», per acabar amb «vet los dexebles de Jesucrist..., vet sent Pere..., vet sent Pau...». No hi ha res de semblant en el comentari bíblic de Gregori, ni quant als exemples, ni quant a l'estil. Ara, és possible que Eiximenis hagués vist un dia un comentari als *Moralia in Job* on hi havia una llista —potser augmentada d'un copista a un altre, i finalment per ell mateix— de personatges pacients o impacients.

Al *Terç* 114 Eiximenis esmenta setze casos bíblics de com Déu puneix la malícia. Al *Primer* 262 i 263 es refereix a tretze profecies que anuncien la fi de la Sinagoga. Tals llistes són prou freqüents en les obres d'Eiximenis. L'admirable *índex bíblic* confeccionat per mossèn Andreu Soler Solei a l'edició gironina del *Dotzè* II (vol. 2, ps. 569-588) permet trobar les pàgines on s'acumulen referències a la Bíblia. Segons aquest índex, Francesc menciona en quatre-cents quaranta capítols més de nou-centes vegades històries o frases bíbliques.

III. CITACIONS CURTES

a) Citacions legals

De la mateixa manera que hi ha en les obres d'Eiximenis pàgines on s'acumulen referències a contes bíblics, també trobem capítols on abunden citacions legals. És possible que el nostre frare els hagués redactat a part, com memòries jurídiques independents. Així tenim un informe sobre el dret a la guerra en el *Dotzè* 653 ss. (veg. PELÁEZ 1980, 1981 i 1999), un altre sobre la distinció entre culpa i pena en el *Terç* 1010-1059,

un altre sobre la punició d'eclesiàstics en les *Allegationes* (ed. Hauf), un altre sobre canonges casats al *Pastorale* 64, un altre sobre els joglars, aprofitat tant al *Dotzè* 880 com al *Terç* 912 (ed. HAUF, *Lo Crestià*). Els caps. 30-33 del *Primer* estan basats en el *Decret* de Gracià, dist. 37 (veg. BOHIGAS). A l'ex. 58 llegirem els capítols del *Dotzè* on Eiximenis es basa en un tractat jurídic de Joan de Legnano.

El *Tractat d'usura*, recentment descobert i editat per Josep HERNANDO, ens permet entrar en detalls. L'editor constata que el tema pertany al *Setè del Cristià*, i opina, convincentment, que si Eiximenis hagués escrit el *Setè* hi hauria intercalat aquests capítols. (Compareu com al *Dotzè* 881 Francesc anuncia que incorporarà en el seu *Setè* un informe, probablement jurídic, «en la matèria dels colomers».) Heus ací un apartat del dit tractat:

(5) Usura se comet per cosa qui estiga en nombre, axí com és pecúnia; o en pes, axí com aur e argent; o en mesura, axí com són forment e vi e oli e semblants coses, segons que appar XIV, q. 3, «Usura», et q. 4, «Nullus», et *Instituta* «Quibus modis contrahitur obligatio» circa principium. (cf. HERNANDO, ps. 17 i 38).

Així és com presentaria jo aquest passatge. Hernando prefereix imitar l'incunable i imprimeix «...appar .XIII. q. *tertia*, *Usura*, et *questione* .IIIIa., *Nullus*, et *Instituta*, *Quibus modis contrahitur obligatio*, *circa principium*». Penso que un editor ha de fer bon ús de totes les possibilitats tipogràfiques modernes per a ajudar lectors poc familiaritzats amb el mètode medieval de citar llibres de dret. Almenys cal distingir mots usats en les lleis i mots usats per Eiximenis, el qual, influït pel context, canvia sovint de registre lingüístic i escriu, com a l'exemple citat, «circa principium» en lloc de «a l'inici». En un primer aparat crític Hernando anota el passatge citat així: «*Decret*. C. 14, Q. 3, c. 4 (FRIEDBERG I, col. 735); *Ib.* C. 14, Q. 4, c. 6 (FRIEDBERG I, col. 737); *Institutiones*, 3, 14 (GALISSET, col. 176-177)»; després indica quina columna en la *Summa de Paenitentia* de sant Ramon de Penyafort n'és la font directa. En un segon aparat de notes, Hernando n'explica el context legal. Seria important, crec, constatar, a més, que la distinció tripartida prové de *Saviesa* 11,21: *Omnia in numero, pondere et mensura disposuisti*.

Esmento a continuació alguns exemples més del *Tractat d'usura*, segons la presentació d'Hernando, i hi afegeixo extrets de l'anotació modèlica de l'editor.

(6) «*extra. De usuris, Consuluit*» (*Decretal. Gregor. IX, 5, 19, c. 10*).

(7) «*com appar .ff. de dampno infecto, et .ff. De collatione bonorum, l. Si is qui bona*» (*Digestum, 39, 2, 1.1 Quid de creditore; Ib. 37, 6, 1.1 § 22*).

(8) «*Appar per Dret Civil, ut in auctoritate Nullum credentem agricole, et cetera, Collatione .IIIIa.*» (*Codic. 4, 32, l. 16 in AUTHENT. Nullum credentem agricolae tenere, Sancimus itaque, coll. IV, tit. XIII, c. 1, Nov., 34, c. 1; hom pot llegir al text auctoritate en lloc de Authenticae*).

(9) «*E açò posa Ostiensis sobre lo pàrraf Comodata, libro tertio, et Bernardus super capitulo Conquestus.*» (*HOSTIENSIS, Summa Aurea, L. III De commodato, n. 3 In quibus, col. 924. / BERNARDUS PARMENSIS, Glossa ordinaria, vegeu-la en Decretales D. Gregorii papae IX 5, 19 c. Conquestus. De feudo, col. 1737*).

Els llibres medievals de dret, sobretot canònic, eren per a Eiximenis força més que fonts per a citacions legals. Aquells grans manuals parlaven també de teologia, religió i moral, i estaven plens d'anotacions de tota mena. Hi va poder trobar resums de fets històrics, cartes i documents, extrets d'autors clàssics i patristics —i noms estranys, com *Decret C.III, q. IV, c.12, Hengiltrudam uxorem Bosonis...*—.

Les *Sentències* de Pere Llombard no són un text legal, però, per la seva presentació enciclopèdica, oferien també «mil fonts en un volum». En morir, Eiximenis tenia a la seva cambra quaranta volums de comentaris, de vint-i-tres autors diferents (ed. Monfrin, 246), a més del comentari que ell mateix havia redactat quan era candidat al doctorat a Tolosa. Ara, Albert Hauf va demostrar clarament (1990: 160-184) que Francesc, en molts capítols de la seva *Vita Christi* en els quals afirma basar-se en el «Mestre de les Sentències», o simplement en «sanctis doctors», segueix de prop el *Comentari* de les *Sentències* de sant Bonaventura. David Viera (1987: 9-24) ha observat una situació semblant en els primers quatre tractats del *Llibre de les dones*, ço és, citacions de sant Agustí dintre d'un context estructurat segons les *Sentències* del Llombard, però seguint el comentari teològic de Bona-

ventura. Veiem, doncs, —i no és sinó normal— que fra Francesc sovint no menciona ni l'autor que més l'ha inspirat, ni el llibre on més havia après en lectures repetides, mentre que indica clarament d'on treu les seves citacions textuals curtes.

(10) Eiximenis, doncs, presenta al lector moltíssim material de segona mà, però rarament ho indica tan clarament com ho fa a *Terç* 176: «Agustí en lo *Encheridion* —e recite-u lo Maestre de les *Sentències* en lo terç, en la XVIa distinció, en lo capítol *Utroque*— diu axí: Pro peccatis...». Al *Primer* 31 addueix un decret de Gracià on es cita tant Ambròs com Jeroni, i al *Primer* 311 treu de la distinció VIII una carta d'Agustí a Jeroni.

b) Citacions curtes bíbliques

(11) A *Dones* 36, citat ja a l'ex. 3, llegim: «(el pecat d'enveja), diu Aymó, fa l'om fort menyspreat e odiós als altres, segons que ligim *Eccl.* VI; porta l'om a pobretat e a misèria, segons que appar *Prov.* XXVII; hoc encara sovín porta l'om a mala mort, segons que ligim *Eccl.* XXVII». Resulta profitós consultar una concordança de la *Vulgata* sota *invidia, odiosus, mors, paupertas*, mots que sospitem darre-re els mots clau de les tres citacions en català. I sí que així trobem els passatges alludits, però no provenen dels llibres i capítols indicats. Confusions d'aquesta mena són freqüents en manuscrits medievals. Sovint l'autor, o els copistes, deixaven espais en blanc per introduir-hi més tard la referència exacta. Transcriu a continuació la versió original de les tres sentències citades. Afegeixo la traducció de la Bíblia de Montserrat, per demostrar que seria una pèrdua de temps buscar versets traduïts en una traducció moderna.

Eccl. 14,6: *Qui sibi invidet nihil est illo nequius.* («No hi ha ningú pitjor que el qui es tortura a si mateix»).

Prov. 28,22: *Vir qui aliis invidet ignorat quod egestas superveniat ei.* («El de la mirada envejosa s'afanya per la riquesa, sense saber que li ve la indigència»).

Saviesa 14,24: *Alius alium per invidiam occidit.* («Es maten l'un a l'altre amb traïdoria»).

El dia que tindrem les *Obres Completes* d'Eiximenis, amb índexs, podrem trobar fàcilment tots els llocs on l'autor reprèn una mateixa idea bíblica. Serà més segur, aleshores, decidir, per exemple, si la pregunta «Qui a si metex és dolent, a qui serà bo?» a *Dones* 253 correspon a la frase de l'Eclesiàstic que hem vist, glossada per Haimó, a *Dones* 36.

A l'exemple citat de *Dones* 36, Eiximenis es limita a traduir la Bíblia, sense citar el text llatí. Això és més aviat rar. El contrari, que transcrigui tan sols el text llatí, és més rar encara. En tot *Dones* no trobem sinó un sol exemple, al cap. 9: «Dix-li nostre Senyor: *Terram comedes*». Al *Terç* hi ha un exemple al cap. 87. És una mica més freqüent que la citació llatina s'incorpori en la frase catalana, com a *Dones* 124: «D'aquestes aytals congregacions deya Daviu en lo psalm que ell les aïrava, dient *Odivi ecclesiam malignantium*, car...».

L'esquema més freqüent d'una citació bíblica en Eiximenis és: «(Déu diu per) (nom d'autoritat) (diu), (llibre...), (cap. ...): *text llatí*, e vol dir que (o variants)...». Per exemple:

(12) «Açò posa Daviu, dient en persona de Déu: *Viduam eius benedicens benedicam*, ço és que la vídua qui és d'aquell, ço és del ver estament vidual, qui no és falsament ne fenta viuda, aquella Ell beneyrà» (*Dones* 95 / salm 131,15). Si es menciona David, no cal indicar que es cita un salm qualsevol. Tot religiós medieval sabia els cent cinquanta salms de memòria, però numerar-los —en xifres romanes!— era difícil. Observeu l'estranya traducció de *eius*, que es relaciona no amb «d'aquell Déu», sinó amb «d'aquell estament (de vera viduitat)». Eiximenis conserva el sentit «literal» de *vidua*, mentre que David es refereix metafòricament a la ciutat de Jerusalem, de la qual Déu «beneyrà les provisions» (trad. de Montserrat).

Eiximenis cita la Bíblia sempre amb molta cura. En general es limita a idees que caben en una sola frase, en una sentència, la qual, però, sovint prolonga. És clar que la tècnica de l'exegesi bíblica segons els quatre sentits li permetia interpretar les frases citades com millor convenia en el nou context.

Dos fets compliquen la feina de l'investigador:

(13) En primer lloc, que dues citacions es poden fusionar en una de sola. *Dotzè* 484: «Manava nostre senyor Déu per lo propheta dient axí: *Nolite tangere discipulos meos et in prophetis meis nolite maligna-*

ri, e volia dir axí: No vullats los meus servidors tocar, ne vullats fer malícies als meus acostats e servidors». Això són dues citacions: *Salms* 104,15, seguit de *I Reis* 16,22.

(14) Segon, una mateixa idea pot aparèixer a la Bíblia en dos o més llocs, sovint amb variants lèxiques. Pot ser difícil dir quin passatge precis se cita. Vegeu *Dotzè* 485: «Diu Daviu: *Beati quorum remissae sunt iniquitates et quorum tecta sunt peccata*, e vol dir que...». El salm 31 comença amb *Beatus cui dimissa est iniquitas et absconditum est peccatum*. És que Eiximenis cita el salm de memòria, usant sinònims? No, cita literalment sant Pau, *Rom.* 4,7, però prefereix atribuir la idea al primer autor, David.

En general, Eiximenis tradueix les seves citacions bíbliques mot a mot, intercalant-hi sinònims, o breus glosses, o fent perífrasis. Pagaria la pena estudiar de prop aquestes traduccions i com s'incorporen en el text català. Així aprendrem a entreveure la forma original de frases llatines que el frare no transcriu, sinó que simplement tradueix, més o menys lliurement.

De tot això ofereixo a continuació alguns exemples. Noteu que segueixo el costum dels classicistes d'estandarditzar l'ortografia llatina. No veig gaires avantatges a mantenir les grafies caòtiques dels copistes, menys llatinistes que Eiximenis.

(15) (*Segon* 2) «Aquesta batalla és apellada la batalla de Déu..., la qual paraula és escrita primo Regum XVIII: *Confortare et esto robustus, et preliare bella Domini*, e vol dir aitant: Conforte tu mateix per vigor d'esperit e no sies moll ni flac, així com són los hòmens carnals e mundanals e efeminats, ans sies fort e sens tota paor, e batalla poderosament, car la tua batalla és la batalla de nostre senyor Déu en quant...». (Combinació de *Deut.* 31,7 o 23 amb *I Reis* 18,17. Observeu que a la traducció de *robustus* precedeix l'antitètic «no moll ni flac», seguit d'exemples).

(16) (*Terç* 378) «Guarda't de pendre lo pus honorable loch en taula, mas posa't tostemp derrer, segons lo consell del Salvador, *Luce* XIV». (L'original llatí, no citat, mostra que a partir de «mas» llegim un afegit d'Eiximenis, que amplifica l'original amb una repetició antitètica).

(17) (*Dones* 106) «Diu Daviu: *Spera in Domino et fac bonitatem et pascaris in divitiis eius*, e vol dir axí: Fe tu alcunes bones obres tot

jorn, car lavors poràs haver gran sperança en Déu, e Ell te farà péxer e sentir en esta vida la dolçor de les sues riqueses de paradís». (*Salms* 36,3. L'afegit d'Eiximenis comença amb «car»).

(18) (*Dotzè* 613) «Salamó, Proverbis XIV: *Qui patiens est, multa gubernatur sapientia*, e vol dir que lo príncep pascient, aquell se governa ab molta saviea, e merex ésser príncep e senyor». (*Prov.* 14,29. Eiximenis té al cap la frase «qui és pacient, aquell...»; limitant la frase al príncep hauria hagut d'ometre «aquell». Observeu la prolongació).

(19) (*Terç* 361) «Job XXI diu axí d'aquests: *Ducunt in bonis dies suos et in puncto ad inferna descendunt*, e vol dir que aquests aytals passen lurs dies per convits e ayres e plaers e donant-se bon temps, e a la fi moren soptosament e devallen fins en infern». (*Job* 21,13; noteu la traducció concreta de *ducere in bonis*).

(20) (*Àngels* 5.42) «E açò profetà Daviu quant dix: *Famem patientur ut canes et circuibunt civitatem*, ço és que lavors aurien de Jesucrist fam axí com a cans rabiosos. Diu una *glosa*: e tots dies circuiran —ço és, iran detràs— la gloriosa religió cristiana que'ls inform» (*Salms* 58,7).

El darrer exemple mostra l'ús de glosses. El glossador anònim indica que *civitas* no és una al·lusió a Jesús, sinó a l'Església. De la mateixa manera que Eiximenis usava llibres de dret anotats, també tenia accés a una o més Bíblies glossades, o a comentaris monogràfics compilats per escripturistes (un dels seus favorits era Nicolau de Lira, que surt a l'inventari sota D 1 i 2; veg. Hauf, «Introducció», reimp. p. 112). Aquests volums de glosses bíbliques també eren fonts importants per a citacions no ja de segona, sinó de tercera mà. Si Francesc les citava de memòria, era fàcil equivocar-se de noms o de títols. Sovint, en aquesta situació, preferia atribuir la idea vagament a «una glosa antiga», o a «un doctor exponent». Pot sorprendre que sovint treu de glosses anònimes informació que ben bé hauria pogut considerar de «domini públic», com al *Segon* 25: «David..., apellat en la glosa del Psaltiri, en lo començament, *eximius prophetarum*».

(21) Certs autors que Eiximenis introdueix per a explicar passatges bíblics ens deixen ben perplexos. Així, a *Dones* 74-95 elabora el que «ensenyà Raguel a sa filla Sarra cant la donà per muyller a Thobies, segons que ligim Thobie decimo, on diu axí: *Monentes eam ho-*

norare soceros, diligere maritum, regere familiam, gubernare domum, et se ipsam irreprehensibilem exhibere, e volien dir que la dona qui marit ha pres deu en special observar e attendre que ella honre sos sogres e am son marit, e que regesca bé sa companya, e que govern sàviament sa casa, e que quart la sua persona de tota reprehenció» (verset 12). Segueix: «A les quals paraules attenent, Petrus Damiani, en una sua epístola que tramès *ad Henricum, ducem Austriae*, diu axí: Gran sentència posà Raguel a sa muyller..., primerament... cant li digueren que honràs sos sogres». Passant en el cap. 75 al «segon manament..., que amàs son marit», Eiximenis afirma citar una frase del llibre *De amore* d'«Agellius». Després treu d'un cert «Víctor» una citació de sant Pau i cita «Zoillus *In matrimonialibus*». Al cap. 90 passa al «terç document de Raguel..., que sa filla sabés bé regir la companya», dient seguir «Apollonius en lo terç tractat qui s'appella *De serie orbis*». A continuació resumeix quatre apartats de «Filibertus en lo seu *Doctrinari*». Al cap. 91 explica «lo quart document..., governar la casa» a base d'«Aurelius scrivint a Apollonia, matrona de Pàdua». Més endavant cita una glossa de Haimó, i continua al cap. 92 amb «E sobre açò fo consultat lo sant abbat Anthoni en Alexandria, e respòs que...». Finalment, al cap. 94, introdueix el «quint conseyll..., que en tota part se ensenyàs e's mostràs dona sens tota reprehenció», i dóna la paraula a «Carpoforus, exponent aquesta paraula en lo tractat *De pace domestica*».

En aquest llarg exemple podem observar ja tres punts que discutirem més endavant: 1. Una citació pot servir per a estructurar tota una sèrie de capítols; 2. certes citacions són de segona mà (sant Pau citat a través de Víctor); 3. hi ha referències a autors i llibres desconeguts, altament dubtosos. Els autors citats no són, estrictament parlant, «glossadors» del llibre de Tobit, però, segons Eiximenis, han tractat dels consells de Raquel a Sara. És possible que el nostre frare hagués anat compilant materials sobre *Tobit* 10,12, però sense fixar-se bé en les seves fonts. Dels nou noms d'autors, sis títols de llibres i dos noms de receptors de cartes, ni la meitat inspira confiança. Noteu l'ús de «Apollonius» i «Apollonia» a poca distància; sembla una paronímia feta per algú que inventa una sèrie de noms.

c) *Citacions curtes ni legals ni bibliques. Eiximenis, compilador i amplificador de sentències*

Eiximenis, com a frare franciscà, no tenia dret a una biblioteca privada. No cal imaginar-nos que quan compilava les seves obres estava voltat de dotzenes de llibres oberts als passatges que estava citant. Tot i això, no li falten mai ni fonts ni material. Sap que per parlar de «coses qui's fan en les morts dels hòmens» podria recórrer a autors com «Gregori... en lo quart libre del seu *Dialogorum* e en altres obres sues, e altres molts, ... axí com Vincent en *l'Espill istorial*, e d'altres» (*Àngels* 5.20), o que sobre «les misèries dels curials» trobaria materials en l'epístola que Bernat trameté *ad comitem Nolanum*, en un tractat de Petrus Blesensis, en un libel que Johannes Alfonsi trameté al bisbe de Calahorra, i en «diverses d'altres» (*Dotzè* 756). Fa l'efecte que el nostre frare tenia els materials per als seus llibres marcats amb un sistema de símbols marginals, o ordenats temàticament. Per compilar-los podia inspirar-se en el mètode del *Manipulus florum* de Tomàs d'Irlanda, llibre que surt en el seu inventari amb el núm. C 20, que recollia 6.000 fragments patristics classificats en uns 266 temes (veg. HAUF, 1990: 110). Al moment d'escriure, doncs, fullejava les seves carpetes amb notes que havia anat acumulant durant els seus viatges (veg. a l'inventari núms. C 43-44 i E 14-16, «Qüerns de paper memorials»). Cada cop que visità un convent llegí els llibres que hi tenien. Per manca de temps o de pergami s'havia de limitar a copiar extrets, a fer resums. Aplicant tècniques mnemòniques medievals, es fixava sobretot en l'estructura del text recorregut, en els «punts, documents, arguments, doctrines, notables, raons, consells, remeis» etc. en què estava dividit, o en els quals es podria dividir. En resumia les idees principals, en llatí o en català, reduint-les a sentències, fàcils de memoritzar. Fent ús, anys després, d'aquests materials resumits al mínim i que ara feia falta ampliar de nou, topava amb problemes causats per mala tinta, per abreviacions que ja no entenia, per confusions inherents en còdexs antològics on no s'indica clarament on comença un nou text, o un nou autor. Però abandonar alguna idea excel·lent, o donar la impressió que l'havia tingut ell mateix, era per a Eiximenis pitjor que atribuir-la a alguna autoritat equivocada o

inventada. El que era important era el missatge, instruir el lector, i inspirar-li confiança amb al·lusions a autoritats famoses, o suposadament famoses.

La majoria de les referències als grans pares de l'Església, com Agustí, Gregori, Jeroni i Bernat, semblen prou autèntiques; sovint, però, falta la indicació del llibre citat. Moltes frases tenen aspecte de proverbi, potser tret d'algun repertori com el que es troba a l'inventari d'Eiximenis sota D 13: *Dicta Senece et aliorum filosoforum*, o semblant al ms. 476 de la Biblioteca de Catalunya: *Opusculum collectum ex dictis et sentenciis... Augustini, Jeronimi, Ambrosii, Gregorii...*

Comencem els exemples següents amb extrets del *Pastorale* i de l'*Ars praedicandi*, en llatí (exs. 22-31), seguim amb casos on el text llatí va seguit d'una traducció (exs. 32-34), per acabar amb sentències presentades tan sols en català (exs. 35-46). Si l'atribució és correcta, podem buscar la citació en concordances —sense oblidar que el nostre frare l'ha trobada, potser, de segona o tercera mà—, però sentències que no són citacions, sinó reformulacions condensades de tot un apartat, faran perdre moltes hores a l'investigador. El problema és corrent en textos medievals. Vicent Ferrer cita en un sermó «Gregorius: *Illos dyabolus temptare negligit, quos possidere cepit*». L'editor, Josep Perarnau (1996: 165), confessa no haver pogut trobar aquesta frase, però creu que és una al·lusió als *Moralia in Job* IV.23: «*Leviathan..., qui eius voluntati subiecti sunt quasi quieto ab illo iure possidentur*». Els manuscrits medievals no indiquen amb cometes o lletres en cursiva on comença i on acaba una citació. Textos llatins, almenys, indiquen la fi amb *Haec ille*. L'ex. 24 en la selecció següent continua amb «quia omnipotens Creator homines in natura fecit equales», que té l'aspecte de ser un afegit d'Eiximenis, com d'altres finals de frases que comencen amb «mas» o «car» (veg. exs. 15 i 16).

(22) «Dicit Plato: Argumentum efficacissimum est prudentie hominis discrete silere» (*Pastorale* 134).

(23) «Diu Cató: Turpe est doctori cum culpa redarguit ipsum» (*Primer* 116 i *Segon* 193; ve del llibre d'escola *Disticha Catonis* 1.30, però la idea surt també en Gregori, veg. ex. 54).

(24) «Casiodorus: Dominium propter malos inventum est» (*Pastorale* 139; amb «quia...» segueix un afegit de Francesc).

(25) «Dixit Augustinus, *De conflictu viciorum*: Ira est ianua omnis peccati» (*Pastorale* 104).

(26) «Dicit Gregorius quod plus movent exempla quam verba» (*Ars praed.* 3.7; cf. Jeroni, *Ep.* CVII.9: *Memento... magis exemplis docere posse quam voce*. Veg. a l'inventari d'Eiximenis D 14: «Un libre petit lo qual comence: *Quoniam plus exempla movent quam verba*», identifica per Monfrin amb el *De dono timoris* d'Humbert de Romans).

(27) «Dicit Gregorius in *Pastorali*: Nullum in conspectu Dei omnipotentis maius sacrificium quam zelus animarum» (*Ars praed.* 1.1).

(28) «Gregorius: Nichil sic trahit omnipotentem Deum sicut humilitas maiorum» (*Pastorale* 139; potser reformulació de la sentència anterior; no les he trobat en Gregori; cf. ex. 46).

(29) «Dicit Gregorius: Cuius vita despicitur, restat ut eius sermo vel predicatio contempnatur» (*Ars Praed.* 1.2; podria ser un resum de la frase a *Ars Praed.* 3.8: «Gregorius: Vitemus ne predicatio verbi Dei et ordo docencium in Christi ecclesia confundatur ex dissoluta vita predicantium», idea que surt en més d'un lloc del *Pastorale* de Gregori, com veurem més endavant).

(30) «Dicit Bernardus quod prudens vir sui debet esse corrector» (*Pastorale* 147).

(31) «Bernardus in quodam sermone: Vix invenit Deus sibi servum fidelem» (*Pastorale* 135; és al·lusió a *Prov.* 20,6).

(32) «Sent Augustí: *Non dimittitur peccatum, nisi restituatur ablatum*, e vol dir que lo peccat no és lexat fins que és satisfet» (*Terç* 336; noteu la rima en llatí).

(33) «Diu Isidorus: *Dum gula pascitur, luxuria provocamur*, e vol dir que mentre la gola peix lo cors desordonadament, lavors provoca e inclina lo cors a luxúria» (*Terç* 318).

(34) «Deia sent Bernat: *Periclitur in convivio frugalitas, in multiloquio veritas, in plateis humilitas*, e volia dir que abstinència tota era perduda en los convits, e veritat en hom que molt parla, e humilitat en les places» (*Terç* 326; noteu la traducció exagerada de *periclitur*).

(35) «Als maestres no'ls pot hom jamés sufficient satisfet, segons que dix Aristòtil en la sua *Ética*» (*Dones* 14).

(36) «Deya Avicenna en ses *Doctrines medicals* que parlar de menjar menjant era menjar sobre menjar» (*Dotzè* 526).

(37) «Dix Galièn que hom golós és esclau de tot peccat» (*Terç* 311).

(38) «Dix Sènecha: Més gens mata la gola que lo coltell» (*Dones* 330).

(39) «Dix Juvenalis en la sua poesia que la mort se procura qui muller vol bella» (*Dotzè* 850; deu ser la sisena *Sàtira*, que influïa en el text citat a l'ex. 51).

(40) «Diu Orígenes que gran càrrech és de l'hom haver a suportar sa muller en les seues passions e misèries» (*Dones* 10; per l'ús de «càrrec», en el mateix context, en traduccions de Jeroni, veg. ex. 51).

(41) «Diu sent Gregori que desig ha de ésser robat aquell qui son tresor ha a l'altre per camí ensenyat» (*Dotzè* 810; noteu la rima).

(42) «Dix Tenacius e sent Gerònim: Comunament les sogres han hoy a lurs nores» (*Dotzè* 855; deu ser una citació de Terenci feta per Jeroni).

(43) «Diu sent Gerònim: Aytan gran differència ha de persona scient a la persona ignorant com de luu a les tenebres» (*Dotzè* 554).

(44) «Diu sent Gerònim: Aytant ha de l'hom scient a hom ignorant com d'un hom a una bèstia» (*Dotzè* 875; potser resum de la mateixa idea original com a l'ex. 43. Observeu el paralelisme de construcció en les citacions de Gregori a *Dotzè* 495, ex. 54.)

(45) «Diu sent Bernat que perfeta obediència no ha mesura» (*Dones* 183).

(46) «Deya l'abat Pastor que fer sa pròpia volentat, senyal era que l'hom era tot vil e carnal» (*Dones* 278).

IV. CITACIONS EXTENSES

a) *Compilacions de sentències ampliades*

Fins ací ens hem concentrat en citacions curtes interpolades en el text. Passant ara a citacions extenses farem tres subdivisions: en la primera estudiarem passatges on encara podran sortir citacions curtes («Deya sent Jerònim: *Virgo vinum fugiat*»), però vénen agrupats i són tretes d'una sola font. En lloc de resumir la font —procediment que veurem a l'apartat Va— Eiximenis combina un grapat de citacions i les amplifica. La citació es pot dir extensa en el sentit que el text utilitzat, reduït a una sèrie de sentències, és relativament extens. Però no era indispensable que a l'hora de redactar la seva obra Eiximenis tingués davant el llibre sencer. A la segona subdivisió veurem la situació

en què la citació mateixa és extensa i coherent i no s'ha pogut citar de memòria. Si el nostre frare fa citacions llargues, copiades sobre la mateixa font, és per raons particulars. Una d'aquestes raons és prou freqüent per merèixer ser tractada a part, a IVC: citacions subdividides per a estructurar grups de capítols.

(47) Eiximenis dóna sovint la impressió que fa una citació coherent, amb al·lusions repetides a l'autor mencionat a l'inici del capítol, segons l'esquema: «Diu (nom d'autoritat) que...; encara diu aquest...; diu encara...; e diu...». Però no podem evitar la sospita que molts d'aquests «e diu» no assenyalen que Francesc torni de nou a la seva font: simplement vol mantenir la impressió que no s'allunya del raonament de l'autoritat que està seguint. A *Dones* 11, per exemple, diu treure de Ciprianus, *ad Filibertum*, vint-i-cinc «recordatoris» i comença cada un amb «E diu que...». Sobta que en un cas llegim: «Diu aquest —ach-ho de sent Ambròs— que...». Crec que aquell «recordatori» ve veritablement d'Ambròs, però Eiximenis no vol interrompre la impressió que està resumint un sol text, que atribueix a Cebrià, potser la font d'alguns dels vint-i-cinc «recordatoris».

L'exemple 48 vol demostrar els avantatges d'estudiar plegats tots els casos en què el nostre frare diu basar-se en una obra concreta i comparar-los amb aquesta obra. Aplegarem tot un grapat de passatges on Francesc parla de verges o de viudes —que formen un mateix tema—, i hi contrastarem extrems d'epístoles de sant Jeroni sobre el mateix tema. Exigències d'espai m'obliguen a ometre —amb excepcions—tant els passatges de Jeroni no aprofitats per Eiximenis, com els que introdueix Francesc però que no provenen del sant. Començarem amb un extrems de l'epístola 127, per mostrar com Jeroni es repeteix. Més endavant (ex. 51) veurem que també cal comparar-hi el capítol del tractat *Contra Iovinianum*, que Jeroni havia tret de Teofrast.

(48) JERONI

(*Ep.* CXXVII) «Legimus in evangelio secundum Lucam: Et erat Anna prophetissa... Vixeratque cum viro annis septem a virginitate sua et erat vidua annis LXXXIV, nec recedebat de templo ieiuniis et orationibus serviens nocte ac die».

(*Ep.* LIV, *Ad Furiam*) «4. Quid angustiarum habeant nuptiae didicisti in ipsis nuptiis... Quid vis rursus ingerere quod tibi noxium fuit?...

An vereris, ne proles Furiana deficiat? Omnes habent filios quae habuere matrimonia?... 7. (Ornatus): Qua fiducia erigit ad caelum vultus...? ...Vidua quae marito placere desivit... 13. Iuvenum fuge consortia... 16. Legamus evangelium secundum Lucam: Et erat, inquit, Anna prophetissa.... Quia ergo ab adolescentia usque ad LXXXIV annos viduitatis onus sustinuerat et non recedebat de templo Dei diebus ac noctibus insistens ieiuniis et obsecrationibus, idcirco meruit gratiam spiritualem et nuncupatur filia vultus Dei et atavis beatitudine divitiisque censetur. Recordemur viduae Sareptenae, quae et suae et filiorum saluti Heliae praetulit famem et ipsa nocte moritura cum filio superstitem hospitem relinquebat malens vitam perdere quam elemosynam, et in pugillo farris seminarium sibi messis dominicae preparavit. Farina seritur et olei capsaces nascitur... Legimus Iudith... viduam confectam ieiuniis et habitu lugubri sorditam, quae non lugebat mortuum virum, sed squalore corporis Sponsi quaerebat adventum. Video... caput Holofernae reportatum... 17. Venio ad viduam de evangelio, viduam pauperulam..., quae duo minuta misit in gazo-phylacium...».

(*Ep. XXII, Ad Eustochium*) (7. La famosa nota autobiogràfica, copiada en llatí a *Segon* 103.) 8. «Sponsa Domini... Te iam inter angelos statuatur... Sponsa Christi vinum fugiat pro veneno... 14. Ignis in sinu et non comburentur?... 16. Nolo habeas consortia matronarum... Clerici ipsi osculantur capita patronarum... 17. Rarus sit egressus in publicum... 20. De virginibus praeceptum non habeo... 21. Statim ut Filius Dei ingressus est super terram, novam sibi familiam instituit, ut, qui ab angelis adorabatur in caelo, haberet angelos in terris... 22. Quantas molestias habent nuptiae... 25. Semper te cubiculi tui secreta custodiant... Cave ne domum exeas... 26. Intra in cubacula tua, claude ostium tuum..., intrinsecus esto cum Sponso... 27. Vestis nec satis munda nec sordida... Sunt quae ciliciis vestiuntur... 28. Viros fuge quos videris catenatos... Sunt alii... Omnis his cura de vestibus, si bene oleant... 29. Nec tibi diserte multum velis videri... 32. Vidua Sareptena ipsa cum filiis nocte moritura prophetam pascit esuriens et mirum in modum capsace completo, qui alendus venerat alit».

(48) EIXIMENIS

(*Dotzè* 859) «De les vèrgens... no'n cal pus dir sinó solament ço que sent Agostí e sent Ambròs an tocat en los libres de virginitat lurs, e sent GERONIM en alcunes epístoles que tramès a alcunes vèrgens, qui són ALS CUNS DOCUMENTS QUE HE ELEGITS DE MOLTS D'ALTRES EN POCA SENTÈNCIA».

(*Dones* 96, fi) «E per tal cant Anna profetissa havia viscut, après mort de son marit, LXXIII anys viuda contínuament en lo temple de Déu en oracions e en dejunis e en gran castedat, per tal li donà Déus esperit de prophécia..., segons que legim *Luce* secundo».

(*Dones* 99) «En special diu sent JERÒNIM que en Orient los sacerdots de les ydoles no podien jamés haver sinó una muyler... Mas, DIU ELL, diràs tu, viuda, que vols haver marit per haver infans. El, benestruga, DIU ELL, e con mens a tu metexa!... Tu no saps si jamés n'auràs. Donchs, com te mets lo cap en roda? Attén abans que sies santa viuda... E attén a les passades, car vet la viuda Sareptana (ms. A i incunable «se reptava», ms. B «sarraptava», segons l'aparal crític de l'ed., potser no fiable), qui ab tanta pietat rehebia Helias profeta, no contrastant sa gran pobrea, e vet Déus con li provehí altament, *tertio Regum* XVII. Attén a Judith, viuda rica, dada a oracions e a penitència e a gran honestat... Attén a la pobrelleta viuda qui no havia sinó dos diners... axí con ligim *Luce* XXII.... O, DIU ELL, aprèn aquella santa supèrbia qui veda no anar pertot ne estar ab totes, ne per tota necessitat exir de casa».

(*Dotzè* 845) «Sent GERÒNIM, epístola XCIII, parla d'estament vidual altament, allegant les sanctes viudes passades, axí com Reptana, pobrelleta qui solament attenia al servey de Déu, acullent lo sant propheta Elies en sa casa e treballant per ajudar sos fills. E jatsia que aquella faés bé acullent l'om sant, emperò no aprova sent GERÒNIM a les dones viudes acullir neguns hòmens en ses cases —per bé que vagen ab sant àbit— si elles an la coa de l'ull vert e ells són semblants a elles».

(*Dotzè* 846) «Attena encara la bona viuda, diu aquí matex sent GERÒNIM, a Anna prophetissa, de la qual diu sent Luch que avia estat ab son marit set anys e fo viuda fins que hac LXXIII anys, e jamés no's partia del temple de Déu, orant aquí tostemps, de dia e de nit. Cert, diu ací lo POETA ONOFRIUS e FAMÓS FLORENTI en son *Tractat de dones*: Aprovar devem... viduitat axí com Anna féu... Diu ONOFRI: Aprou yo (ms. “No aprou yo”) ...que estiga en casa tancada... E açò matex exposa sent GERÒNIM in epistola *ad Eustoxiam*. Attena, donchs, diu sent GERÒNIM aquí matex, la dona viuda a la santa viuda Judith, de la qual avem *Judith* VIII que estava amagada en la cambra de la sua casa e aquí vestia celici e dejunava, sinó a les festes, e temia molt a Déu. E com lo marit li agués lexades grans riqueses, jamés no féu perquè fos difamada per negun. E seguex-se d'ella en lo XV capítol que... Car aytal tancadura la preservà en la ànima de infinits mals, diu sent GERÒNIM, e defora de mala fama... E d'açò diu sent GERÒNIM, *ad Furiam* escrivent, e a la dita *Eustochiam*, maravelles.

DIU encara de Judith que dejunava e portava celici. Car, dich-te, diu sent GERÒNIM... que viuda qui's dóna a delits ja és a Déu morta... Diu sent GERÒNIM: A eximpli de Judith tem (ms. "si aximpli de Judith tem") a Déu, car sens lo temor de Déu tot lo procés de ta vida no és sinó vent e fum. Mas, DIU ELL —nota que's seguex, car DIU— que, com lo marit li agués lexades grans riqueses, tostemps conservava si mateixa en bona fama, cert, apar que no exorà per riqueses ne per delits que's donàs, com tostemps —DIU— que portàs celici. O!, DIU AQUEST, gran perfecció de dona viuda està ací posada, ço és, que ab grans riqueses se conservàs amiga de Déu...».

(Terç 330) «Deya sent JERÒNIM escrivent *ad Eustochium*: Virgo Christi vinum fugiat pro veneno, e volia dir que la dona verge que per amor de Jesucrist vol servir entegra puritat, açò li membre en special, ço és, que fuscha al vy axí com a verí».

(Dones 19) «Conseylava monsényer sent JERÒNIM a aquella santa verge Eustòchium de pensar sovín en l'altea e preciositat de l'estament virginal, e con Jesucrist lo aportà del cel als hòmens, qui aytant és, so DIU, pus meritori, con negú no y volch obligar, mas que l'aga qui puxa... E con en paradís Jesucrist ensenya al poble virginal special amor, e'ls vèrgens li fan special cant e bayll entorn... Car DIU ELL: àngel e virginitat germans són» (*segueix material tret de l'Ep. CVII, sobre l'educació de Paula*) «... Diu aquí sent JERÒNIM: Aytal verge és archa del Fill de Déu e esposa sua».

(Dones 21) (Afaitament de la cara): «Diu sent JERÒNIM: Ab qual fiança pots levar la tua cara e'l cel...?».

(Dones 29) «Sent JERÒNIM, escrivint a aquella donzella Eustoxi (incunable «Eustodia»), filla de santa Paula, diu axí: Donzella qui casta vol estar aga la boca nodrida en son beure e en son mengar, car sens aquest nodriment no pot ésser casta. E DIU ELL: Guart-se de parlar molt, car donzella parleraça no pot ésser de gran valor. Guart-se, DIU ELL, de tota avinentea de peccar, car les males avinentees e oportunitats fan peccar la persona e la fan caure en grans mals».

(Dones 30) «Diu sent JERÒNIM que als vèrgens és feta per Déu special honor... Per què diu sent JERÒNIM que la virginitat germana és e especial amiga dels àngels, e Déus la honra fort en lo cel. E aprobe-u per tant car —DIU que— les vèrgens són appellades aquí esposes de l'Anyell... E fan un bayll devant Jesucrist... No res menys, DIU ELL, guarda en la terra, e veuràs en los martiris de les vèrgens quins miracles hi ensenyava Déu, car...».

(Dones 95) «Segons que posa sent JERÒNIM, estament de dona viuda és envers nostre senyor Déu... Servir a l'hom o a fembra és mort

cotidiana e tota plena de infinides misèries, que maraveyla DIU que és con dona qui marit haga haüt jamés se pot acordar a pendre altre; car... Emperò DIU que la amor del món e de la carn...».

(*Dones 97*) «Diu sent JERÒNIM en una sua epístola: Pus la viuda és desempatxada de la cura del marit, aga cura del seu Senyor e espòs, Jesucrist... E DIU encara: Molt majors e pus enteses deven ésser les oracions de les viudes que de les maridades.... Diu sent JERÒNIM: A qual viuda conseylla l'apòstol que prena marit? Cert, a aquella que veu que va al diable... E axí u expon sent JERÒNIM, XCV epístola, dient que a la viuda, si de Déu és, aconsella-li que marit no prena, mas si mateda don tota a Déu... Diu sent JERÒNIM: No solament viduage deu apparer en vestidures negres e grosses, ans encara per tot l'ornament del cor... O! QUÈ DIGUERA SENT JERÒNIM en aquest temps si agués vistes les nostres viudes ligades a la castellana, pintades en la cara..., estans per les finestres..., e mostrant-se venals a qui les volrà».

(*Dones 98*) «Delits, diu sent JERÒNIM, fan la persona disoluta e la fan follegar, repennar e rebel·lar... E diu encara sent JERÒNIM epístola XCIII: Inpossibla cosa és que la viuda sia casta si donchs no ha ço que castedat requer, ço és dejunis, aspretat, honestat, bones e honestes companyies, que estigua tancada, que no vaga indiferentment ne sovin de casa en casa, ne per carreres, ne per places ne per solaços, car la ardor e les sagetes de la carn ab aytals coses no s'an a mortificar».

(*Dones 100*) «Epístola XXXIII diu encara sent JERÒNIM que deuen les dones viudes attendre a les companyies dels hòmens ab qui són familiars, qui són ne per què són ab elles, ne con hi perseveren. Car com l'om fos sent Pere... O donchs, DIU AQUEST, és pigor, e pus tost és tot aquest mal fet, cant la dona és jove e son ornament ensenya desonestat, e l'om és va e mundanal, e jove e carnal. D'aytals viudes te lunya...».

(*Dones 128*) «Diu sent JERÒNIM en una sua epístola: Dona qui segons Déu am alcun hom no'n desiga sinó fruyt spiritual, axí com és de santa instrucció e bona informació..., les quals coses no requeren visitacions sovinegades».

(*Dones 129*) «...con digua sent JERÒNIM en una sua epístola... que aytals letres e serveys carnals e dissoluts més són senyals de encesa luxúria que d'altra cosa, majorment cant la dona vol apparer bé afaytada e l'hom aremifat en aytals lurs visitacions e visites (ms. «vistes»). O!, diu sent JERÒNIM, esposa de Déu, a Déu dedicada, no cuyts enganar lo teu spos!».

(*Dones 227*) «Diu sent JERÒNIM: Con és impossible que foch après estopa no s'encena, axí és impossible que d'aytals acostaments

no s'encena e s'acap luxúria. Ne digues, diu sent JERÒNIM, que ta parenta és aquesta o ton parent; car la carn tota parència corromp... Diu sent JERÒNIM: Si tu dones loch a mala oportunitat, fas-te cert que tu vendràs a la mala obra... Per què, donchs, diu sent JERÒNIM, te fas tu apareyllar de mengar a monges, e'ls tramets e'n reheps letres falagueres e de amor?... Diu sent JERÒNIM: Carn ociosa tostemps és luxuriosa».

Comentaris

El lector haurà observat els punts següents:

1. No és tan sols Eiximenis que es repeteix; el seu mestre Jeroni ho fa de la mateixa manera. Tots dos autors reprenen les mateixes idees parlant de verges o de viudes. Certs conceptes, com ho diu Jeroni mateix, ja es troben en el tractat *Contra Jovinianum*, també extractat per Eiximenis (veg. ex. 51).

2. Jeroni no evita la contradicció entre la seva lloança de la viuda Sareptana vestida *habitu lugubri sorditate* i el seu consell a Eustòquium, *vestis non sordida*. Semblants incoherències són freqüents en Eiximenis, sovint degudes a un canvi de font.

3. Observant com els grans pares de l'Església resumeixen contes bíblics de maneres distintes —com Jeroni la història de la viuda Sareptana—, Eiximenis se sentia justificat en tractar les seves fonts lliurement, fixant-se tan sols en el sentit pregon i en la intenció de l'*exemplum*.

4. D'una dotzena d'idees de Jeroni, Eiximenis n'escull una o dues, que després amplifica i repeteix amb variants. Deu haver observat que el seu mestre compila les seves epístoles a base de citacions bíbliques, estil —també usat per Gregori— que el nostre frare no vol imitar (excepte en el seu *Psalterium*). El llatí de Jeroni no és fàcil, i és possible que Francesc, prenent notes durant una lectura ràpida, es concentrés més en el raonament que en detalls. Observeu que idees formulades amb mots llatins rars, com *in pugillo farris* i *olei capsaces* de la lletra LIV.16, no han passat al català.

5. Jeroni no transcriví de la Bíblia que Judit era rica; és Eiximenis qui afegeix això, presentant-ho com a tret de Jeroni. A més, amplifica

les frases inspirades per la Bíblia amb afegits propis, dels quals molts comencen amb «car» (*cf.* exs. 15, 16 i 24).

7. Darrere l'exclamació «Què diguera sent Jerònim en aquest temps?» hi ha tot un programa d'Eiximenis. És una invitació d'atribuir-li idees que li devien ocórrer quan llegia les seves obres.

8. Observeu que la referència a balls en el paradís, que Eiximenis fa a *Dones* 19 com si fos una idea de Jeroni anuncia el gran capítol 391 del llibre.

9. Xifres romanes —l'edat de santa Anna (LXXXIV o LXXIII), números de les epístoles (*Lluc* 22 en lloc de 21)— causaven molts problemes als copistes medievals. Noms propis, no marcats en els manuscrits antics amb inicials majúscules, també els causaven maldecaps. Alguns ni sabien que Sareptana és un nom propi, o que hi ha en llatí noms propis femenins en *-um*, com Eustòquium.

10. Fixeu-vos en el llenguatge popular d'Eiximenis. Així, on Jeroni parla de *clerici* que la verge ha d'evitar, el nostre frare diu que la viuda ha de malfiar-se de tots els homes, «fins i tot de sent Pere...». És característic que Eiximenis canviï la imatge bíblica *ignis in sinu* a l'altra de «foc après estopa». (Compareu a l'ex. 51 la traducció de *canis probatur prius emitur* amb «comprar gat en sac».) Noteu també les expressions populars «metre's lo cap en roda», «haver la cua de l'ull vert», etc.

11. Certs passatges són obscurs, però la solució no es trobarà en la font. Així, a *Dones* 227, citat abans, Eiximenis sembla fer descriure a Jeroni un subterfugi per poder comunicar-se amb monges de clausura, però es basa, sembla, en algun costum medieval de «fer-se aparlant de menjar a monges».

12. D'altra banda, no cal caure en la trampa de veure en un «ara» d'Eiximenis una al·lusió als seus temps. Potser no fa sinó traduir, com ho descobrim si comparem Jeroni, *Ep.* 22,19, «*Crescite et multiplicamini, hoc expletur edictum*», amb *Terç* 522: «Ara, pus que lo món és ple e bé poblat, Ell ha estret aytal creximent, conseyllant virginitat».

13. *El «famós poeta florentí ONOFRI» i noms encoberts*. No he volgut ometre la referència al «famós poeta florentí Onofrius», que ben bé sembla una al·lusió a Boccaccio i al seu somni misogin del *Corbaccio*. El cenobita de Certaldo no parla de santa Anna, però observeu com Eiximenis continua la seva citació: «...si emperò NO és laciva e di-

soluta e repennant, e fa garips de sos gests e cimbel de ses joyes..., e fa hullades e's posa a les finestres e's trau venal a tothom..., e parla ab sofismes, e'l coll que li volteja com a serp menejant..., e mou la boca a compàs». Això tampoc no és traducció del *Corbaccio*, però n'imita el to. La mateixa font és usada també al *Terç* 576, 947 i 718 —«Posen-se a les finestres e trahen-se venals a tothom..., acuyllen tothom ab garips..., e faent a tots cimbels de lur col..., e parlant serpentegant..., lo col pleguen e axí com a serps mouen..., e fan garip de bel cors»— i a *Dones* 24 i 54: «Parlen ab especials maneres..., e menar lo cap de los labis..., collejen e cabegen pus espès que la serp..., volenter finestregen e a tothom fan ullada..., e mouen a compàs la cama». (Per a més detalls veg. introducció a l'edició de *Dones*, ps. XIX-XXI, i cf. ací l'ex. 48, *Dones* 97). No hi pot haver dubtes: darrere aquests passatges hi ha la mateixa font; font que ben bé podria ser un text del jove Eiximenis mateix —en versos, segons creia Joan Coromines—, on havia aprofitat una sèrie de textos misògins, des de Juvenal a Jeroni i a Boccaccio. O bé es basà en alguna compilació de tals textos, com se n'havia fet una el mateix Boccaccio en el seu *Zibaldone* (veg. l'anotació a la traducció anglesa del *Corbaccio* d'A. Cassell). Un dels textos extractats per Boccaccio era el tractat de Teofrast citat per Jeroni (veg. ex. 51). En va copiar literalment el passatge que conté la sentència *Canis probatur prius emitur*, que després tradueix tant en la seva *Esposizione* del Dant (XVI.33) com en el *Corbaccio*; però en aquest segon text, més popular, el tradueix amb «comprare le gatte in sacco». Eiximenis fa el mateix.

És ben probable que en certs cercles monàstics autors i llibres no tan canònics circulessin sota noms encoberts. Recordeu com els jueus valencians del segle setze es referien a la Torà amb el nom de *Tirant*. Sabem que els monjos medievals usaven, i abusaven, de termes bíblics i religiosos per a referir-se a tabús, o que donaven a expressions com «ficar el soldà dins Babilònia» un valor metafòric sexual (exemple del *Novellino* de Masuccio, citat per HAUF 1997, 165).

Penso que he demostrat, no fa gaire, que darrere el *Dotzè* 297-299, on el «famós philòsof en Grècia, Amalgama», dona consells a «Pirro, rei de Roma», s'amaga Eiximenis mateix, per a criticar la política sarda del rei Pere III (WITTLIN, 1995). L'error cridaner «(Pirro) DE ROMA» és el senyal que el nom és fictici i encobreix un secret.

Semblantment, crec que «Trocus, rey de Pèrsia», al *Dotzè* 160, és un anagrama, un troc de noms amb «Petrus», el mateix rei Pere, el qual «volgué dissipar les leys e furs de la terra e pactes» quan passà per la ciutat «la reth» (així, sobre dues línies, al manuscrit; per «Lavenc», amb ena abreviada, llenguatge secret per «Valenc(ia)»?), en contra d'«un sol noble ciutadà apellat Bol», que actuà exactament com ho havia fet el famós batlle de València Pere de Boil. Un tercer exemple: al *Dotzè* 670-673 llegim que «Torpeius, rey de Súria, alienà tot son patrimoni quaix», provocant que «son regne demanàs Corts». El vassall «Lodobor, príncep de Galilea» convenç el rei de convocar-les, i aleshores el poble proposa exactament allò que Eiximenis hauria dit a Pere III (el «Torpe»?) en les Corts de Montsó del 1383 (veg. WITTLIN, Col·loqui de la NACS 1998).

b) Citacions extenses coherents (que necessiten la font al moment d'escriure)

Anomeno citacions extenses coherents els apartats en què Eiximenis es basa en un sol text, que transcriu o tradueix linealment, encara que no sempre literalment.

(49) En un article del 1980 vaig demostrar que el *Dotzè* 897-898 és una traducció fidel feta per Eiximenis dels caps. I.120-123 del *Tresor* francès de Brunetto Latini. Francesc presenta la seva font de primer com a «Consells del rei Manfred de Polònia a son nebot Penèlope, rei de Cícia, transmesos per la Crònica Bulgàrica», crònica indicada com a font dels capítols que precedeixen. Però a la fi de l'extret de Brunetto afegeix l'observació: «E tot açò... pres de la sua història lo Mestre del libre apellat *Tresor*...». Constatem ací tres coses: el nostre frare aprofita un llibre arribat a la cort reial del príncep Joan tan sols quatre anys abans, sap molt bé la llengua francesa, i estava a punt de callar la seva font. Estic segur que si Eiximenis s'hagués limitat a citar tan sols algunes frases de Brunetto —ell també un simple compilador— no hauria afegit aquella clàusula final, ambigua.

A continuació transcriu la traducció fidel que Eiximenis fa d'una pàgina de sant Ambròs (copiada per Joan de Galles, fol. 71c).

(50) (Ambròs, *De officiis ministrorum* I.16) «(In paradiso)... qua causa ille dives fuerit qui erat improbus et raptor alieni, qua causa potens alius... revelabitur. Fortasse ut dicatur raptori: Dives eras, qua causa aliena rapiebas? Egestas non compulit, inopia non coegit. Nonne ideo te divitem feci ut excusationem habere non possis? Dicatur etiam potenti: Cur non adfuisti viduae, orphanis quoque injuriam patientibus? Numquid tu infirmus eras? Numquid non poteras subvenire? Ideo te feci potentem ut non inferres violentiam sed repelleres» (ed. Patrologia Latina 16,42).

(50) (*Dotzè* 761) «D'açò parla altament Ambrosius, libro primo *De officiis*, parlant axí al rich: Poderós, no saps tu que yo t'avia fet rich e potent perquè no tolguesses al proïsme, ans, donant a aquell posat en necessitat, reemeses tos peccats e salvasses la tua ànima? Poderós te fiu per tal que sens paor ajudasses a'quells qui avien mester ta ajuda e que, ajudant a ells, provocasses a mi a ajudar-te en totes tes necessitats. Per què, donchs, has los altres depredats, e los perseguits e ignocens desemparats, e leixats sens neguna ajuda en mans dels lops cruels?»

Traduccions així de literals són més aviat rares en Eiximenis. El fet de traduir era per al nostre frare una constant temptació d'amplificar l'original, d'intercalar-hi opinions pròpies. Conscient d'això, Francesc acostuma a indicar —repetint el nom de l'autor que segueix, o intercalant «e diu»— quan vol tornar a la font, o, almenys, al tema principal. En el cas del tractat *Contra Jovinianum* de Jeroni, fa l'efecte que Eiximenis coneixia sobretot la part que el sant havia tret de Teofrast, el § 47. Però en el *Terç* 989 havia copiat divuit línies de la «fi del llibre I» del tractat, i a la fi dels caps. 32 i 33 torna a idees que surten al § 36. (La diatriba de Teofrast, avui perduda, ha estat copiada en d'altres obres familiars a Eiximenis, com el *De nuptiis* d'Hug de Sant Víctor, el *Policraticus* de Joan de Salisbury, el *Speculum historiale* de Vicent de Beauvais, i en l'«*Epistola ad Rufinum* de Valerius», que cita al *Terç* 942. (Compareu el que diu del tema VIERA, 1987: 124-129.) Noteu com cap a la fi del cap. 34 Eiximenis tradueix la frase inicial de Teofrast que abans havia omesa, i com Jeroni comença amb un *primum*, però que tan sols Francesc conta tots els punts de la llista, afegint-n'hi alguns de la seva pròpia collita. Observeu, a més, que el nostre frare fa dos resums de la idea bàsica del passatge («negú prengué muyller»/ «negú no devia pendre muller»), tal com fa sovint abans de deixar una font. Finalment, el triple ús de «càrrec», traduïnt

molestiae, recorda la sentència atribuïda a Orígenes a l'ex. 40; el complement «de mort» prové de textos com l'ex. 39.

(51) (Jeroni, *Adversus Jovinianum* 47) «Fertur Theophrasti liber *De nuptiis*, in quo quaerit an vir sapiens ducat uxorem. Et cum definisset, si pulchra esset, si bene morata, si honestis parentibus, si ipse sanus ac dives, sic sapientem aliquando inire matrimonium, statim intulit: Haec autem in nuptiis raro universa concordant. Non est ergo uxor ducenda sapienti. Primum enim impediri studia philosophiae... Multa esse quae matronarum usibus necessaria sint, pretiosae vestes, aurum, gemmae... Adde, quod nulla est uxoris electio...: si iracunda, si fatua..., si fetida, quodcumque vitii est, post nuptias discimus. Equus, asinus, bos, canis... probantur prius, et sic emuntur; sola uxor non ostenditur... Pulchra cito adamatur, foeda facile concupiscit...».

«Quod si propter dispensationem domus / et languoris solatia / et fugam solitudinis / ducuntur uxores, multo melius servus fidelis dispensat quam uxor... Porro liberorum causa uxorem ducere, ut vel nomen nostrum non intereat..., et certis utamur haeredibus, stolidissimum est. Quid enim ad nos pertinet recedentes e mundo, si nomine nostro alius nominetur... (filium) enutrire domi qui aut prior te forte moriatur, aut perversissimis sit moribus..., aut tarde ei videaris mori. Heredes autem meliores et certiores amici sunt...».

(51) (Eiximenis, *Dones* 31) «Segons que posa sent Jerònim, escrivint *contra Jovinianum*, alguns hereges foren qui desconseylaven a tothom matrimoni... e ajustaven-hi les següents rahons: La primera sí era car haver muyller empatxa molt a hom si vol entendre en negun bon saber... La segona rahó era car la muyler porta ab si grans càrrechs... La terça, car con tothom se guart de comprar gat en sach..., emperò la muyller pendràs que no saps si és ab seny o orada..., no sabs si't serà leyal o falsària...» (*i deu vegades més «.. o ..»*). (*La 4a raó: Tots mals venien per dones: el diluvi, la perdició de Troia i de Nínive, etc.*) (*La 5a raó: Grans homes perderen el seny quan s'acostaren amb dones: Adam, Samsó, Salomó, Virgili, David, etc.*; cf. *Ad Eustochium* 22.12.) «La sisena, car si és bella tothom la voldrà..., si és lega sofferràs-ne càrrec de mort.» (*La 7a raó: «Si l'ames exorarà, si no l'ames per tot lo món et difamarà»*).

(*Dones* 32) «Mas per ventura diràs tu —deyen aquests— que tu has mester muyller per governar ta casa? Molt mills la't governarà un savi dispenser... Si vols dir —deyen aquests— que per haver fills les deu hom haver? Aquesta —deyen ells— és la mayor oradura del món... Item, deyen aquests, què fa a tu, pus mort sies, si altre té ton nom o no? Item... (fills) morran-se..., seran-te desobediens, tostemp desigaran ta mort...».

(36, inici) «At dices: Si omnes virgines fuerint, quomodo stabit humanum genus? Par pari referam: Si omnes viduae fuerint vel in matrimonio continentur, quomodo stirps mortalium propagabitur?... Si cuncti philosophi sint, agricolae non erunt..., non oratores, non jurisconsulti...».

Item, dien aquests: si'n vols per haver hereu?... Si bon hereu desiges..., per què no elegeis per hereu un aprovat amich?».

«Per aquestes rahons e moltes d'altres diu aquí sent JERÒNIM que molts grans philòsofs no volgueren pendre muyllers. Per aquests motius los dits heretges conseyllaren que negú prenguéis muyller. E diu aquí sent JERÒNIM que deyen que si alcun diu: donchs, què farà lo món si'ls hòmens no prenen muyllers, ne com se conservarà?... Si ta rahó valia jamés negú no seria religiós, ne verge, ne solitari».

(Dones 33) «Encara diràs —deyen aquests heretges— que, havent muyller, podem esquivar fornicació, car diu sent Pau e conseylla que cascú haja muyller per esquivar fornicació... (34) Ultra ço que dit és deyen encara aquests heretges: Per aventura diràs que muyller és fort bona per solaç humanal... Hom savi, per un poch de plaer haver, no's deu carregar càrrech de mort per a tostemps. E si encara era cert que la dona fos bona o mig passadora, encara faria a flixar. Mas tan a tart se troben aytals... Per aquestes rahons e per moltes d'altres aquests heretges provaren que negú no devia pendre muller, ans se'n devia lunyar e y devia fugir de tot son poder».

Per veure si les diferències que observem entre les fonts llatines i els passatges en català que en deriven es poden explicar com a llibertats de traducció, compararem a continuació el cap. 23 del *Pastorale* llatí d'Eiximenis amb el cap. I.9 del *Pastorale* de sant Gregori

(obra inventariada el 1409 amb el núm. C 10). La comparació permet deduir que Francesc no es deixava influir molt per les frases de la font que ací ometo, ni per les citacions bíbliques que exemplifiquen cada punt. El resultat es pot qualificar de reducció del text de Gregori, amplificada amb idees pròpies i citacions de tercers autors trobats per Eiximenis:

(52) (Gregori, *Pastorale* I.9) «Superna voce ad Moysen dicitur: Loquere ad Aaron: *Homo... qui habuerit maculam non offeret panes Domino Deo suo...* Ubi et repente subjungitur *Si caecus fuerit, si claudus, si vel parvo, vel grandi et torto naso, si fracto pede, si manu, si gibbus, si lippus, si albuginem habens in oculo, si jugem scabiem, si impetiginem in corpore, vel ponderosus.* CAECUS quippe est qui supernae contemplationis lumen ignorat; qui praesentis vitae tenebris pressus, dum venturam lucem nequaquam diligendo conspicit, quo gressus operis porrigat, nescit. Hinc etenim prophetante Anna dicitur: *Pedes...* CLAUDUS vero est qui quidem quo pergere debeat aspicit, sed per infirmitatem mentis vitae viam perfecte non valet tenere, quam videt; quia ad virtutis statum dum fluxa consuetudo non erigitur, quo desiderium innititur, illus gressus operis efficaciter non sequuntur. Hinc enim Paulus dicit: *Remissas manus...* PARVO autem NASO est qui ad tenendam mensuram discretionis idoneus non est. Naso quippe odores foetoresque discernimus... Subditur: vel GRANDI et TORTO naso. Naso enim grandis et tortus

(52) (Eiximenis, *Pastorale* 23) *Qui non sunt digni celebrare missam:* «Figurans Dominus quales in testamento novo essent maxime indispositi ad susceptionem sacre eucaristie, mandavit Moysi, ut legimus Levitici XXI, quod non offerret panes Deo suo, primo: CECUS. Quod exponit *Gregorius* in primo sui *Pastorali* de illo qui lumen superne contemplationis ignorat, nec de seculo venturo aliquid in corde precipit, pressus negociis seculi eum obscurantis ad intra. Secundo: qui CLAUDUS, qui remissus et tepidus in via Dei ambulat sine omni ardore divini amoris. Tertio: qui habet PARVUM NASUM. Ubi *Gregorius*: Talis est homo qui indiscrete vivit nec discernit inter sanctum et prophanum, sed omnia que sibi placent impugnat. Quarto: qui habet PEDEM FRAC-TUM VEL MANUM, et est secundum *Gregorio* ille qui per viam Dei non ambulat proficiens eius mandata, nec de hoc curat. Quinto: GIBBUS, qui solis terrenis intendit, oneratus negociis secularibus et amore mundi totus aggravatus. Sexto: LIPPUS, est homo dispositus ad videndum veritatem vite et viam Dei, sed carnalium delectationes et cogitatus eum obscurant. Septimo:

est discretionis subtilitas immoderata... FRACTO autem PEDE VEL MANU est qui viam Dei pergere omnino non valet, atque a bonis actibus funditus exors vacat... GIBBUS vero est quem terrena sollicitudinis pondus deprimit, ne unquam ad superna respiciat, sed solis his quae in infimis calcantur intendat... Psalmista dicit: *Incurvatus sum...* LIPPUS vero est cuius quidem ingenium ad cognitionem veritatis emicat, sed tamen hoc carnalia opera obscurant... ALBUGINEM vero habet IN OCULO qui veritatis lucem videre non sinitur, quia arrogantia sapientiae seu iustitiae caecatur. Pupilla namque... De quibusdam dicitur: *Dicentes enim se esse sapientes stulti facti sunt.* JUGO vero habet SCABIEM cui carnis petulantia sine cessatione dominatur. In scabie etenim fervor viscerum ad cutem trahitur, per quam recte luxuria designatur... IMPETIGINEM quoque habet in corpore quisquis avaritia vastatur in mente... Impetigo quippe sine dolore corpus occupat et absque occupati taedio excrescens membrorum decorem foedat... Sed decor membrorum perditur, quia aliarum quoque virtutum per hanc pulchritudo depravatur... Paulo attestante qui ait: *Radix omnium malorum est cupiditas.* PONDEROSUS vero est qui turpitudinem non exercet opere..., qui totis cogitationibus ad lasciviam defluens pondus turpitudinis gestat in corde... nec ad usum boni operis in aperto valet assurgere...».

ALBUGINEM HABENS IN OCULO est qui sui extimatione et reputatione cecatur, sicut illi de quibus dicit Apostolus: *Dicentes se esse sapientes stulti facti sunt.* Octavo: qui patitur IUGEM SCABIEM; exponit *Theophilus* dicens: Pati talem scabiem est ferre in corde intus gravem ad proximum rancorem, qui ad extra prosiliit dum linguam et manus contra exosum excitatas ducit. Nono: qui IMPETIGINEM habet in corpore, qui avaricia fedatur, que inpetigo totum corpus dedecorat, sic et avaricia omnes virtutes ab homine excludit et omnia mala inserit; dicente Apostolo quod *radix omnium malorum est cupiditas.* Decimo: PONDEROSUS; *Theodosius*: Recte tepidus ad bene operandum dicitur ponderosus quia gravatus sui oneris pondere non valet ad bene agendum se elevare».

Observem que Eiximenis, decidit a dedicar un sol capítol al tema, no cita en primer lloc tot el passatge bíblic, sinó que passa directament a comentar els deu elements del *Levític* 21,18, que ell numera. Gregori subdivideix la descripció del nas; Francesc ho condensa, recordant la font tan sols amb el mot «discernit», que correspon a *discernimus*. Al punt següent es refereix de nou al sant, però el cita substituint a *pergere* el sinònim «ambulat». Al punt setè identifica correctament la citació anònima de Gregori amb sant Pau (*Rom.* 1,22). A continuació no segueix Gregori quant a la identificació de la ronya amb la luxúria, però cita Teòfil, que hi veu el rancor. Els mots finals del sant, «nec ad usum boni operis... valet assurgere», són prou semblants als que el nostre autor diu que ha tret de Teodosi, «non valet ad bene agendum se elevare».

La comparació dels dos *Pastorale* llatins de Gregori i d'Eiximenis ens permet observar com el nostre frare passa sovint, i ràpidament, d'una mena de tractar la seva font a una altra, i que el grau de la seva intervenció amb afegits o retalls pot variar molt. L'exemple següent mostra que Gregori és, com s'indica, la font per a *Ars praed.* I.6 d'Eiximenis, el qual, però, prefereix l'estructura «aliter (seguit d'un substantiu)» en lloc de les trenta-cinc distincions del tipus «*aliter* (seguit de x), *aliter* (seguit de l'antítesi de x)» usat per Gregori.

(53) (Gregori, *Pastorale* 3.1)
 «Pro qualitate audientium formari debet sermo... Aliter namque admouendi sunt viri atque aliter feminae...; Aliter servi aliter domini...; Aliter huius mundi sapientes aliter hebetes...; Aliter discordes aliter pacati...; Aliter iuvenes atque aliter senes...» (*etc., seguit de molts d'altres capítols, no aprofitats per Eiximenis*).

(53) (Eiximenis, *Ars Praed.* 1.6)
 «Evangelicus predicet ut, secundum quod docet Gregorius in suo *Pastorali*, distribuatur auditoribus pro eorum captu, considerando eorum condicionem et statum. Unde aliter est predicandum nobilibus, aliter mercatoribus, aliter rusticis, aliter civibus, aliter marinariis et aliter militibus, aliter hominibus, aliter mulieribus, aliter fidelibus, aliter infidelibus, aliter pueris, aliter senibus, aliter sapientibus, aliter dissolutis, et cuilibet secundum statum suum».

L'exemple següent és una traducció lliure d'un passatge en què Gregori reprèn el tema de l'obligació a la perfecció que té tot regent (*cf.* ex. 55), atès que ha de servir d'*intercessor* entre Déu i el poble. Les expressions «*offici de reconciliar*», «*entercessor*», i «*mijancer*», que surten en aquests extrems ens en mostren la font.

(54) (Gregori, *Pastorale* 1.10) «Si enim fortasse quis veniat, ut pro se ad intercedendum nos apud potentem quempiam virum, qui sibi iratus, nobis vero est incognitus, ducat, protinus respondemus: Ad intercedendum venire non possumus, quia familiaritatis ejus notitiam non habemus. Si ergo homo apud hominem, de quo minime praesumit, intercessionis locum pro populo arripit, qui familiarem se ejus gratiae esse per vitae meritum nescit? Aut ab eo quomodo aliis veniam postulat, qui utrum sibi sit placatus, ignorat? Qua in re adhuc aliud est sollicitius formidandum, ne qui placare posse iram creditur, hanc ipse ex proprio reatu mereatur. Cuncti enim liquido novimus, quia cum is, qui displicet, ad intercedendum mittitur, irati animus ad deteriora provocatur. Qui ergo adhuc desideriiis terrenis adstringitur, caveat ne districti iram judicis gravius accendens, dum loco delectatur gloriae, fiat subditis auctor ruinae». / (1.11) «Solerter ergo se quisque metiatur, ne locum regiminis assumere audeat, si adjuc in se vitium damnabiliter regnat; ne is, quem crimen depravat proprium, intercessor fieri appetat pro culpulis aliorum». / (2.1): «Tantum debet

(54) (Eiximenis, *Dotzè* 482) «E açò posa sent Gregori en lo començament del seu *Pastoral*, cap. X, on diu axí: Se alcun me pregarà que yo deja per ell suplicar a algun gran senyor, e yo no l'he familiar, tantost respondré yo que no y iria, car no l'he familiar ne he sa conexença ne sa amiatat. Donchs, DIU ELL aquí, quina follia és tenir *offici de reconciliar* los hòmens ab Déu en aquell qui Déu no ha per amich ne és en sa gràcia, que a l'hom mortal e peccador no us vulla acostar per entreposar-vos entre ell e altre! E quant més, diu aquí mateix sent GREGORI, deu tembre lo regent que no sia ell tal, que suplicant per son poble provoch a nostre senyor Déu a hyra; car, si aquell qui és enemich e aytrat se posa per entercessor, més provoca a mal aquell a qui suplica, que no a bé».

(*Dotzè* 495) «Per tal, diu aquí matex sent GREGORI axí: *Tantum debet transcendere accionem populi accio presulis, quantum distat a grege vita pastoris*, e vol dir que aytant gran distància com ha de la ovella al pastor, aytan gran distància e diferència deu aver de la vida e de la amor que lo poble à a Déu a la amor que li à lo príncep e lo pastor. E a raó aporta, car si lo pastor e lo bon príncep és posat mijancer entre Déu

actionem populi actio transcendere praesulis, quantum distare solet a grege vita pastoris».

e lo poble, segueix-se que lo príncep major amitat e familiaritat deu haver ab Déu que ab lo poble».

(*Àngels* 5.3) «com diga sent GREGORI en lo seu *Pastoral*: Qui deu a altre manar per obediència sinó aquell qui primerament à obediència servada, mantenguda e preycada?».

Finalment, l'exemple següent mostra com Eiximenis fa al seu *Pastorale* 43 (ed. fol. XV) un enfilall de tres extrets literals del *Pastorale* de Gregori. La frase que segueix el primer passatge citat és desenvolupada tant a *Dotzè* 486 com a *Dotzè* 491. La constatació de Gregori que el *praesul* que pateix d'una nafra visible no pot actuar de metge recordà a Eiximenis la famosa dita del *Medice cura teipsum*. L'amenaça als regidors i regents, repetida i atribuïda a Gregori, no l'he pogut identificar, com tampoc la font del proverbi —potser provocat per *facies*— que amb una mà bruta no es pot netejar la cara.

(55) (Gregori, *Pastorale* 1.9) «Inter haec itaque quid sequendum est, quid tenendum, nisi ut virtutibus pollens coactus ad regimen veniat, virtutibus vacuus nec coactus accedat? ... Cui considerandum quoque est, quia cum causam populi electus praesul suscipit, quasi ad aegrum medicus accedit. Si ergo adhuc in ejus corpore passiones vivunt, qua praesumptione percussus mederi properat, qui in facie vulnus portat?».

(55) (Eiximenis, *Pastorale* 43) «Dicit Gregorius in prima parte *Pastoralis*, cap. IX, quod *vir virtutibus pollens vocatus ad regimen coactus veniat, sed virtutibus vacuus nec etiam coactus accedat*. Capitulo etiam VII in fine sic dicit: *Hinc ergo quique principes* (ed. lat. «praecipites») *colligat...* (segueix una citació literal de nou ratlles) ...HAEC IBI. Et cap. VIII eiusdem *Pastoralis* in fine subiungit: *Ipse ergo sibi testis est qui episcopatum appetit, qui non per boni operis ministerium sed honoris gloriam querit...* (segueix una altra citació literal de dotze ratlles)».

(*Dotzè* 486) «Diu sent GREGORI en lo seu *Pastoral*: Negun no gosa corregir lo peccat de gran senyor... Diu sent GREGORI que aquell qui és dat als altres a governar, sobretot se deu guardar que ell no govern mal si mateix, ne's faça tenir vil hom, per tal que sa correcció no sia menyspreada, e que no li diguen sos súbdits la paraula que dix Jesucrist

en semblant matèria, ço és: *Metja, cura e guarex tu matex primerament, e puy guariràs los altres!...* Deya sent GREGORI que lo príncep, e tot regidor, d'aytantes morts és digne com dóna mals eximplis de si mateix».

(Dotzè 491, cf. Dotzè 676, també amb referència a Gregori) «Diu sent GREGORI: No deu ne pot altre regir ne corregir aquell qui és taccat e maculat per grans vicis. E com, DIU ELL, poràs tu corregir de sos vicis aquell qui sab que tu ést pus tacat e pus maculat e pus viciós en los vicis, dels quals ell lo coregex? Cert, DIU ELL, axí com mà leja e sullada no pot levar la tacca de la cara de l'altre, axí hom sullat de peccat no pot per sa correcció corregir ne mundar aquell qui és taccat de semblant peccat; car dir-li-à aquell axí: *Metja, cura tu mateix primerament, e puy curaràs a mi!...* Car diu sent GREGORI en lo *Pastoral* que los regens, d'aytantes morts són dignes com donen mals eximplis de si matex als súbdits».

c) Citacions extenses subdividides

Si fer llistes d'idees trobades en llibres d'altri, augmentades amb idees pròpies, és el procediment més freqüent emprat per Eiximenis, subdividir una citació i usar-ne cada punt com a tema d'un capítol és l'altra tècnica que més li servia per a disposar materials en les seves obres. Ja hem vist, a l'ex. 52, que Gregori fa el mateix. I Jeroni, *Contra Jovinianum* 7, cita sant Pau, I *Cor.* 7.1ss i el glossa frase per frase. Es tracta d'una tècnica manllevada a la predicació, com ho demostra Albert Hauf a la introducció als seus extrets del *Crestià* (reimp., ricament anotada, 1990, 59-123). Hi ha casos en què Eiximenis comença dedicant a cada part de la citació un capítol, però després amplifica certs ítems en més d'un capítol, o bé al contrari, es desfà d'una sèrie de punts en un sol apartat final. Un exemple d'això al Dotzè 118-127: quinze «adjutoris» que diu que treu del *Doctrinal de viure* d'un cert Alanus. Els primers cinc es tracten en els caps. 118-123, el sisè comença al cap. 126, però el cap. 127 cobreix els «adjutoris» 7 a 15. Els caps. 382-383 del *Terç* comencen amb dos versos mnemònics llatins que amb el seu ritme —mal·lès en la transmissió textual— volen facilitar la memorització de «trette condicions de mal servidor», explicades després per Eiximenis.

El *Pastorale* d'Eiximenis presenta tres exemples d'una citació que,

amb les seves parts subdividides, serveix per a estructurar una sèrie de capítols. L'autor elabora tres regles per a bisbes, seguint les epístoles de sant Pau *A Timoteu* i *A Tit*, i al *Pastorale* de Gregori. Les repeticions eren inevitables; Francesc mateix ho confessa. A la fi del cap. 55 diu que les dues regles paulines es complementen i que farà una conjunció d'ambdues. Presento a continuació la citació bàsica, afegint entre parèntesis en quin capítol l'autor comença a explicar detalladament cada idea.

(56) (Eiximenis, *Pastorale* 55, fol. 18v) «PRIMA regula apostolica ponit Apostolus, prima *Ad Timoteum* III, sic dicens: Debet episcopus irreprehensibilem esse (57, cita una glossa, i una controvèrsia entre Agustí i Jeroni jutjada per Pere de Tarantàsia), unius uxoris virum (57), sobrium (57), prudentem (58), pudicum (61, amb citacions de lleis), ornatum (67), hospitem (68), doctorem (72), non vinolentum (74), non percussorem sed modestum (77), non litigiosum (78), non cupidum (78, sobre quatre senyals de l'avarícia dels clergues, afegint-hi "alia signa"), sue domui bene prepositum (92), filios habentem subditos cum omni castitate. Sequitur: Non neofitum. Sequitur: Quem oportet habere testimonium ab his qui foris sunt. Similem regulam tradit quasi idem Apostolus in *Epistula ad Titum*, cap. I, sed variantur ibi aliqua verba. Ubi ait sic: *Debet episcopus sine crimine esse...* (etc.) NOTA quod quia in predictis duabus regulis stat tota episcopalis vita imo mixtum capiam in exponendo eas aliquid de utraque, idest quando una supplet aliam et ponit quod alia omisit».

(Cap. 93, fol. 30) «SECUNDA regula apostolica pro episcopis dirigendis: Regula tradita episcopo Tito ab apostolo Paulo, sicut paret in epistula ad eundem Titum, cap. 1, ubi sic: Debet episcopus sine crimine esse (93, amb glossa de Pere de Tarantàsia), sicut dispensatorem (94), non superbum (99), non iracundum (104), non vinolentum (110), non percussorem (111), non turpis lucri cupidum sed hospitem (112), benignum (114), prudentem (116), sobrium (118), iustum (121, amb llarga citació de Mateu XXII, i el comentari de Rabanus), sanctum, continentem (129), amplectentem eum qui secundum fidem est (130), sermonem ut potens sit exhortari in doctrina sana et eos qui contradicunt arguere».

(Cap. 131, fol. 43) «TERTIA regula pro directione vite episcopalis... ponitur in secundo libro seu parte secunda *Pastoralis* Gregorii, ubi ita: Tantum debet actionem populi actio transcendere presulis, quantum distare solet a grege vita pastoris. SEQUITUR: Sit ergo cogitatione mundus (132), actione precipuus (133), discretus in silentio (134), utilis

in verbo (135), singulis compassione proximus (136), pre cunctis contemplatione suspensus (137), bene agentibus prohumilitate socius (139), contra delinquentium vicia pro zelum iusticie erectus (140), interiorum curam in exteriorum occupatione non minuens (141), exteriorium providentia interiorum sollicitudinem non relinquens. HAEC IBI».

A la fi de la seva tercera regla, Eiximenis indica que hauria pogut fer un comentari encara més llarg, atès que hauria pogut aprofitar la feina d'un altre autor, el qual, igual que ell, havia compilat extrets de Gregori amb notes pròpies: «Laurentius, episcopus Tusculanus, scribens Hugoni Cluniacensi, predictam regulam exponit breviter, aliqua excipiens a Gregorii *Pastorali* et pauca alia superaddens». D'altra banda, la referència a Mateu 23.1ss ens deixa entreveure que el nostre frare s'havia apuntat aquest passatge perquè convidava a ésser subdividit i comentat en una llarga sèrie de capítols. Potser abandonà aquest projecte quan descobrí un tractat on un altre autor, contemporani, havia fet exactament això, com explica en la seva *Ars praedicandi* 3.6: «Doctor eciam quidam nostri temporis, dans formam predicandi evangelicis predicantibus, sic inquit in quodam suo tractatu de ista materia: Adverte tu, predicator verbi Dei, ad verba Redemptoris nostri Matthei XXIII, ubi ostendit qualis esse non debeas, et per consequens qualis esse tenearis. Dicit enim: *Super cathedram Moysi sederunt scribe et pharisei...* Attende, inquit ISTE DOCTOR... Sequitur: *Dilatant philacteria...*».

V. RESUMS I SUMARIS

a) Sumaris de fonts escrites

Els dos *Pastorale*, que ja tant ens han ensenyat, també ens donen un excel·lent exemple de com Eiximenis procedeix quan diu que resumeix la seva font. Per estalviar espai imprimeixo en cursiva un text citat literalment de Gregori, sense repetir-lo a l'original. Copio, però, la frase que el frare omet entre dues citacions literals, abans de tornar a la font amb «Sequitur». La citació completa del passatge que comença amb *Considerandum* la transcriu a l'ex. 55.

(57) (Gregori, *Pastorale* I.9) «Sed plerumque hi qui subire magisterium pastorale cupiunt nonnulla quoque bona opera animo proponunt; et quamvis hoc elationis intentione appetant, operaturos tamen se magna pertractant; fitque, ut aliud in imis intentio supprimat, aliud tractantis animo superficies cogitationis ostendat. Nam saepe sibi de se mens ipsa mentitur, et fingit se de bono opere amare, quod non amat, de mundi autem gloria non amara, quod amat: quae principari appetens fit ad hoc pavida cum quaerit, audax cum pervenerit. Tendens enim, ne non perveniat, trepidat; sed repente perveniens jure sibi hoc debitum, ad quod pervenerit, putat. Cumque percepti principatus officio perfrui seculariter coeperit, libenter obliviscitur, quidquid religiose cogitavit. Unde necesse est, ut cum cogitatio extra usum ducitur, protinus mentis oculus ad opera transacta revocetur, ac penset quisque, quid subjectus egerit, et repetne cognoscit, si praelatus bona agere, quae proposuerit, possit; quia nequaquam valet in culmine humilitatem discere, qui in imis positus non desiit superbire. Nescit laudem, cum suppetit, fugere, qui ad hanc didicit, cum deesset, anhelare. Nequaquam vincere avaritiam potest, quando ad multorum sustentationem tenditur is, cui sufficere propria nec soli potuerunt. Ex antea ergo vita se quisque inveniat, ne in appetitu se culminis imago cogitationis illudat. Quamvis plerumque in occupatione regiminis

(Eiximenis, *Pastorale* 44) *Multi falso proponunt facere magna si assequantur honores: «Capitulo etiam IX eiusdem Pastoralis Gregorius tangit, licet pro verba prolixa, que amore brevitatis omitto... SUMARIE tamen dicit quod multi anhelantes ad honores sive ad episcopatus proponunt antequam talia habeant quod –si consequantur– illa tunc occasione dicti status miranda opera exequantur et quod tunc erunt amatores divini cultus et suorum Dei, obliviscuntur mundum, dimittent preteritas iniurias, et futuras dabunt largas elemosinas, intendunt utilitati proximi, et erunt nimium exempla; et sic de aliis multis. Tamen mentitur iniquitas sibi, quia illa numquam facient adveniente prosperitate, eo quod eorum desiderium non fuit rectum, desiderantes prosperitatem, sed sub tali desiderio latebat ambitio volendi ascendere sub pietatis et bonitatis falso colore, quia dispositio ad bene agendum non est ascensus ad honoris gradum sed potius descensus ad humilitatis profundum. Humilitas et mundi despectus solidum est fundamentum virtutum et porta ac initium ad iuste vivendum, quod tamen totum confunditur cum superbia colore falsi et ficti propositi operitur. Ideo dicit ibi GRÉGORIUS: *Quid est potestas culminis nisi tempestas mentis? in qua cogitationum semper procellis navis cordis quatitur et huc illuc incessanter impellitur, ut per repentinos excessus oris et operis quasi per obviantia saxa frangatur. Inter hec**

ipse quoque boni operis usus perditur, qui in tranquillitate tenebatur; quia quieto mari recte navem et imperitus dirigit, turbato autem tempestatis fluctibus etiam peritus se nauta confundit. *Quid namque est potestas... accedat.* Ille si omnino renititur, caveat ne acceptam pecuniam in sudarium ligans, de ejus occultatione judicetur. Pecuniam quippe in sudario ligare est percepta dona sub otio lenti torporis abscondere. At contra, iste cum regimen appetit, attendat, ne per exemplum pravi operis Pharisaeorum more ad ingressum regni tendentibus obstaculum fiat, qui juxta Magistri vocem nec ipsi intrant, nec alios intrare permittunt. Cui *considerandum quoque est... portat?»* (cf. ex. 55).

itaque quid sequendum est et tenendum, nisi ut virtutibus pollens coactus ad regimen veniat, sed virtutibus vacuus nec coactus accedat. SEQUITUR: *Considerandum quoque est... portat?* HAEC IBI. Ex quibus concludit quod nemo ex proposito benefaciendi promotiones querat.» (segueixen extrets del cap. VI).

Seguim amb un exemple en el *Dotzè* en què Eiximenis abreuja la seva font, a més de seleccionar i reordenar els punts en què està dividida. Cal notar que el tractat citat, escrit per Joan de Legnano el 1360, era una novetat a Catalunya; Francesc hi haurà vist l'interès dels capítols per als seus conciutadans pressionats d'anar a batallar a Sardenya. Observeu que no tradueix literalment «rex Hispaniae», probablement una al·lusió a Pere el Cruel de Castella. L'expressió «determenar la veritat» descriu el procediment escolàstic usat a l'original (*Quaeritur - Sic - Non - Conclude*), que Eiximenis evita. Edito un poc els extrets següents per facilitar comparacions. Noteu sobretot la traducció tendenciosa del § 75.

(58) (Joan de Legnano, *Tractatus de bello* 27) «...Secundum dictamen rectae rationis non est semper aggrediendum, nec semper fugiendum, nec semper expectandum, nam quandoque expedit aggredi, quandoque fugere, quandoque expectare».

(58) (Eiximenis, *Dotzè* 665) *Lo vassall, de què és tengut de dret a son senyor:* «Johan de Linyà, famós doctor *in utroque* en Bolunya, tractant la matèria *de les batalles*, sí posa los següents punts, determenant la veritat d'aquells: Lo PRIMER és

(31) «Quaeritur PRIMO, an, si dominus moveat iustum bellum, teneantur vassalli accedere cum armis et equis et in expensis propriis. Et videtur quod sic, quia vigore iuramenti tenentur iuvare dominum, ut XXII, q. V, *De forma*... Conclude in hoc quod vassalli de iure non tenentur, nisi ad ea quae continentur in cap. *De forma*, XXII, q. V, nisi ex speciali conventionione ad illud obligentur».

(35) «QUINTO quaeritur, an vassallus teneatur iuvare dominum contra patrem, vel pater contra filium. GLOSSA format quaestionem, XXII, q. V, cap. *De forma*, et tenet quod sic. Nam filius solum vinculo naturae obligatus est patri, sed vassallus domino vinculo iuramenti, ut praeallegato cap. *De forma*. Hoc probat textus In Usibus Feud, ... GLOSSA aliquantulum sentit contrarium, in cap. Quoniam milites, XI, q. III. Putarem ponderandam qualitatem impendendi subsidii».

(32) «SECUNDO quaero: pone quod Baro Regis Hispaniae moveat guerram ipsi regi, et mandet omnibus hominibus suis ut iuvent ipsum in bello contra Regem, numquid tenentur... Et videtur quod sic... Contrarium est verum, nam Baro movens guerram Regi incidit in legem Iul. maiestatis, l. I et l. II, ff. Ad leg. Iul. maiest.; VI, q. I, § Verum... Etiam opem non fert qui ad peccandum iuvat, XIV, q. VI, Si res...».

(33) «TERTIO quaeritur, Baro Regis Hispaniae movet guerram alteri Baroni, Rex Hispaniae movet guerram regi Granatae... et concu-

que en batalla no deu hom aprovar tostemps encalçar, ne tostemps fugir, ne tostemps esperar, mas usar de cascuna de les dites coses quant és loch e temps, e ab prudència. Lo SE-GON punt sí és que los vassalls no són tenguts de seguir lo senyor a justa batalla a lurs pròpies despeses si, donchs, altres convencions especials no ha entre ells e lo senyor. Ne de dret, vassall, ço diu aquest doctor, no és tengut a son senyor sinó a ço qui's contén XXIII, q. V, *De forma*. (Eiximenis afegeix, seguint altres fonts: «E són les sis coses següents: la primera s'apela *incolume*...»). E nota aquí la GLOSA que... E fa aquí la GLOSA dupte si lo vassall és tengut de ajudar lo senyor si lo senyor esvaex lo fill del vassall, e DIU que la Ley del Feu diu que hoc, car diu que lo vassall és obligat a son fill per ligam de jurament qui és major. Emperò CREU que aquest consell no'n tendrien molts de bon cor».

(Dotzè 666) «Posa encara aquí mateix LO DIT DOCTOR, e és lo TERÇ punt, que lo súbdit del baró no deu ajudar lo baró contra lo rey, senyor del baró. Raó és... E axí mateix avem XXIII, q. IV, que lo sagrament no és trobat per ligar l'om a peccat. Ara, és axí que lo vassall levant-se contra son senyor comet en la ley *Julia magestatis*, l. I et II... Lo QUART punt és que si lo vassall ha ensemps manament del rey que li ajut e del baró a qui és súbdit, abans deu ajudar al rey que al baró, jatsia que al baró sia obligat per doble ligam, ço és, per sa juradicció e per fe-

rrunt mandata: quem primo iuvare tenentur? Videtur quod primo Baronem, nam Baroni sunt subiecti ratione fidelitatis et ratione iurisdictionis, in *Authent.*, De quaestore... In contrarium videtur. Nam vocati a Rege sunt vocati ad maius tribunal, et sic praefendum, ff. De re iudic., l. Contra pupillum, § fin.; XVIII dist., Si Episcopus. Etiam quia Rex vocat pro communi bono et defensione coronae, et sic iure gentium obediendum, ff. De institutione et iure, l. *Veluti*; I dist... (etc.)».

(36) «SEPTIMO quaeritur, dominus vult ire ad partes remotas, pone ultra mare, ad pugnandum *cum barbaris*, numquid vassallus, vocatus ab eo, teneatur ipsum sequi ad bellum? Solutio: Si dominus est talis status et conditionis quod praedecessores sui et ipse consueverunt illuc accedere, et vassalli ipsum sequi, et tunc tenetur exempli liberti, qui tenetur ad operas consuetas, ff. De operis lib., Opere, et l. Paen.; ff. De pign. act., (etc.)».

(37) «OCTAVO quaeritur de servis, an tenentur sequi dominum ubique ad bellum. De his non est dubium, cum in eos dominus plenam habeat potestatem, dummodo non nimis saeviat in eos, ff. De his qui sunt sui vel alien. iuris, l. I et II».

(42) «...PRIMO quaeritur numquid accedentes libere ad bellum obligent sibi illum in cuius servitium vadunt, si damnum incidunt... Iste est casus fortuitus...».

(63) «Consequenter quaeritur, an in festis sit *bellandum*. Et viden-

eltat jurada? Raó és, car la major cadira va davant la menor, ff. De re iudicata, l. Contra pupillum, § fi. Axí matex car lo rey apella per lo bé comú a defendre sa corona, ff. De iustitia et iure, l. *Veluti*...».

«Lo SISÈ, si lo senyor ampar son vassall que'l seguescha en la Terra Santa a combatre *los infells*, lo vassall és tenut de seguir-lo si los vassalls passats han acostumat de fer semblants serveys a sos predecessors, e no en altra manera, ff. De opere liberti, l. Quod nisi, § Si. ff. De arbitris, l. Si cum dies. DIU, emperò, que los esclaus són tenguts de seguir lurs senyors en tota part del món, si emperò los senyors no'ls tracten massa cruelment. ff. De hiis qui sunt sui vel alii, l. I et II... Lo HUYTÈ és que lo senyor és tengut de satisfer los dampnatges presos en son servey a aquells qui no són sos vassalls mas van-hy pregats e apellats per ell...».

(Dotzè 667) «Encara posa LO DIT DOCTOR que en les festes pot hom *treballar* per salut de la cosa pública; e sent Thomàs posa açò matex in *Secunda secunde*, q. XL. ITEM que és leguda cosa que ab batalla defena hom los béns de la Esgleya, XXIII, q. VIII, *Maximianus*. ITEM, que bisbe no pot anar de dret a batalla sens licència del papa, XXIII, q. VIII, *Quo ausu*; emperò dien als cuns que sí farien. E DIU encara que'ls és legut (ço és «als prelats») que, per la injúria feta a lur súbdit de la qual no's troba justícia, puxen pendre per batalla los inju-

tur quod non... In contrarium videtur, nam legitur... Solutio: Beatus Thomas, *Secunda Secundae*, q. XL, tenet quod in festis bellari possit, necessitate urgente».

(73) «An liceat praelato pro iniuria subditi sui, de qua non fit iustitia, bellum indicere, et alios quam iniuriantes in bello capere? Et dic quod sic, ut notat Innocentius in cap. *Dilectis*; *De appellat.*; et cap. *Sicut*; *De iureiurando*».

(77) «An liceat episcopis ad bellum accedere sine licentia Papae? Dicunt quidam quod non... XXIII, q. VIII, *Quo ausu*... Tamen hoc credo verum, si vocentur... accedant si defendant iura sua».

(74) «An delegatus Papae possit bellum indicere? Hoc est dicere, an possit invocare brachium saeculare? Quaestio est vulgata, et tractatur in cap. *Significasti*; *De offic. deleg.*, per Innocentium».

(75) «An bella quae indicit Ecclesia contra excommunicatos sint meritoria? Et dicendum quod sic, et in illis *licitum est praelatis et singulis hortari alios ad pugnandum*. Probant textus XXIII, q. V, *Ad omnium*, et cap. sequenti; et q. VIII, cap. *Igitur*».

rians, e lurs ajudadors presents, ut notat Ignocencius in cap. *Dilectus*; *De apostilla* (?), et cap. *Sicut*, *De iure iurando*. E açò matex diu que pot fer lo legat del papa, et tractatur in cap. sequenti, *De officio delegati*, per Ignocentium.

Diu encara que en les batalles que la Esgleya fa contra los excomunicats, *meritòria cosa és als prelats matar los altres* o batallar, XXIII, q. V, *Ad omnium*». (Compareu això amb el cap. 667: «Requer justa batalla que la faça e la exeguesca persona convenient, ço és, persona setglar, car persona ecclesiàstica no pot, de dret, escampar sanch —XXIII, q. *Clerici*— si, donchs, no era nessessitat qui no's pogués per res esquivar ne s'i pogués proceir per altra via, segons que davall avem a dir.»).

b) Ús de fonts enciclopèdiques i d'informacions orals

Quan Eiximenis no fa cap referència a una font i es limita a simples «Diu-se» i «Llegim que» —com, per exemple, «Diu-se que lo rosinyol no canta sinó per gelosia» (*Primer* 91), o bé «He entès que l'àngel portà al rei de França la oriflama» (*Primer* 245), o bé «Llegit he que anell fet de unglà d'ase negre fuga lo demoni» (*Àngels* 4.43), o bé «Llegim d'un

gran cavaller que féu pati amb lo dimoni» (*Segon* 191, és la història de Don Joan)— comencem a dubtar si és possible, i útil, distingir entre el que havia après per via oral i el que havia llegit fullejant obres enciclopèdiques, comentaris bíblics, llibres de dret comentats, diccionaris, llegendaris, fabularis, bestiariis, manuals de predicadors, florilegis, sentenciariis, històries antigues, etc. Així, el que Eiximenis diu al *Primer* 95-103 sobre Mahoma està tret del *Speculum historiale* de Vicent de Beauvais (veg. EPALZA 1989, i la identificació de la font per Hauf, *Introducció*, reimp., p. 112). En general, informació trata d'aquestes fonts s'adueix també avui dia sense referència exacta. Sovint ja no és possible descobrir a qui hauríem d'atribuir certs coneixements que s'han tornat universals. Més aviat cal pensar que Eiximenis, per donar més credibilitat a alguna citació anònima, en lloc d'atribuir-la a «un sant doctor» o a «un savi», etc., l'atribuís a alguna autoritat, existent o inventada (veg. PERARNAU, *Liber secretum eventuum*, 49). D'altra banda, és també concebible que Francesc citi com a anònim, o amb un nom canviat, autors desconeguts pels seus lectors, o amb noms massa estranys. Això era, potser, la sort de Robert Holcot (veg. RENEDEO, 1991). Quant als diàlegs que Francesc s'imagina entre persones de l'antigor, es tracta, evidentment, menys de trobar-ne la font que de reflexionar sobre possibles models literaris.

(59) En molts llocs de les seves obres, Eiximenis fa al·lusions a informacions que havia après no en llibres, sinó oralment. Tres exemples: *Terç* 17: «Posaré ací una oppinió del peccat original qui en mon temps se perseguia e's tractava en Englaterra per diverses grans e famoses maestres...». *Terç* 113: «He entès que diu Lactancius, *Super Genesim*, que la terra aquella jamés no serà de christians fins a la fi del món». *Terç* 590: «Yo fuy informat, de cert, una vegada a París, per un notable religiós, de què en Espanya...» (uns diables s'emportaren un eclesiàstic homosexual; noteu el que segueix: «La manera com lo posaré —si'm membra— en l'onzèn libre». Al *Terç* 980 sembla que es repeteix el mateix conte: «Açò recomptà a mi un notable doctor en theologia que dix que ho havia haüt d'aquell que fo present». Per a més exemples de records personals d'Eiximenis, introduïts amb «He après» o «He vist», veg. HAUF, *La Vita*, 155.)

En d'altres casos Francesc es basa en la tradició oral popular, com al *Segon* 50, on relata que sants i santes com Antoni, Francesc, Gregori, Benet i Clara tenien encontres amb el diable, i acaba: «Quantes violències (lo dimoni) féu a madona santa Margarita tot lo món ho sap, ne ho cal repetir». Finalment, fa al·lusió a informadors personals per recordar un crim contemporani: «Dien los gascons que... Maria Matraç —per sa filla Maria Tronxo— volch metzinar a son genre Berdugat» (*Dotzè* 896), per dir que del que escriu frare Pere Martí en *lo Pugio (Fidei)* «yo mateix ne só informat per jueu o per jueus» (*Primer* 259), i per evocar creences populars, com quan parla d'un estany abans fetillat al Canigó (*Primer* 58), el vi miraculós que fan a l'ermita de sant Antoni a Viena a França (*Primer* 57), i com a Sant Miquel a Gascunya es guareix l'epilèpsia, «segons que m'à dit aquell qui y és stat e fon guarit» (*Primer* 57).

(60) La qüestió dels autors inventats s'ha de relacionar amb el fenomen dels noms propis inventats. Hem vist abans que Eiximenis critica el rei Pere III donant-li els noms de «Pirro de Roma» (parònim de Pere, seguit d'un contrasentit cridaner), «Trocus de Persia» (anagrama, troc de noms), o bé «Torpeius (de Súria)» (un altre anagrama, a més d'un joc de mots amb l'adjectiu castellà «torpe»). Alguns noms estranys podrien ser el resultat d'errades de transcripció acumulades, com veurem quant a «Libys» canviat en «Nivers» a l'ex. 69. Hi pot haver casos en què Eiximenis transcriu malament noms estrangers que havia après oralment. A *Dones* 195 surt el «sant rei d'Anglaterra Hermon» (ms. B «Heone»), que és, potser, sant Edmund, i al *Dotzè* 881 trobem «Adagore, rei de Ànglia», que serà Edgar (el conseller d'aquest es diu, segons l'edició moderna del *Dotzè*, «sant Diviscà», evident errada de lectura per «sant Dunstan»). Però molts noms seran simplement inventats, i provoquen la nostra curiositat sobre els processos psicològics darrere la fantasia del nostre frare. Fullejant el *Dotzè* topem amb personatges com els següents: Afallu, rei d'Etiòpia; Agabul, lipot d'Atenes; el cavaller Amassa; Armacharus, cavaller de Bugia; Baltasar, secretari del rei de Panònia; Banus, príncep de Bosna; Barduan, duc d'Erbenec; Belleon, rei d'Hyrcània, cavaller d'Hèrcules; Nino, emperador de Nínive, fill de Belo; el rei Butentor de Grècia, vençut pel duc de Macedònia Nicanor (*Dotzè* 811); etc.

Eiximenis inventa sovint més noms que no caldria. Al *Dotzè* 531

diu: «Fausonius, frare de Odober, rey de la major Àsia, segons la Història Oriental, sí percebé que Urcay, príncep de la cavalleria del dit rey, li cortegava sa muller... Orma, muller de Faussoni, cità lo rey davant lo gran ca, ço és davant Maaort... Com Maaroch reptàs a Adober...». Notem que al *Dotzè* 651 Orma és el nom d'un home, d'un filòsof que dóna consells a Baldinus, rei a Licaonia, i que a *Àngels* 3.43 surt un «Pausonius» (informació de Sergi Gascon, a qui he d'agrair també moltes altres ajudes que he pogut aprofitar en aquest treball).

(61) Val la pena, crec, demanar-nos per què Eiximenis atribueix idees seves a certes autoritats. Per quina raó diu que l'autor de «Vuit remeis per a un noble avar» és precisament «Homerus, aquell gran poeta» (*Dotzè* 175)? La resposta és més fàcil en el cas de les «Regles sobre fets d'armes» que Francesc afirma haver trobat en els escrits de famosos cavallers com Lancelot, Godofrè de Billó, Júpiter fill de Saturn, Aquilles, Ròmul rei de Roma, Hèrcules, Hanníbal africà. Semblantment ens assegura que havia après certes «Doctrines com combatre en mar» de famosos corsaris, com Arfaxat de Líbia, Cateles de Palomides, Galguinus de Pisa, i Britannicus de Creta (*Dotzè* 215, 218, 233, 249, 269, 276, 283, 334-337; IVARS, reimp. p. 130, diu que els consells de Galguí tenen quelcom a veure amb les *Ordenances de les armades navals* del rei Pere III, del 1354).

(62) Ara, si llegir una citació atribuïda a Hèrcules o a Enees pot resultar divertit per a alguns lectors, què hauran pensat topant amb referències a «Agellius», nom medieval normal d'Aulus Gelli? Eiximenis sembla ben informat que les *Noctes Atticae* —al *Dotzè* 499 es citen en un estrany genitiu com a *Articarum noxium*— són fragments d'una compilació d'anècdotes. Jutja, doncs, el compilador clàssic creïble com a autor de tractats com *Augustanum*, o *Planctus romanus* (exemples a A. de RIQUER), i com a font d'una llista d'homes famosos i els seus mestres, com Alexander i Aristòtil (veg. IX.3.3), Tiberi i Sèneca —però també Carlesmanyas i Alcuinus! I què pensar d'Agellius com a autor de versos sobre la noblesa virginal, traduïts en rimes catalanes (*Dones* 29)?, o dels tractats *De moribus gentium* (*Dotzè* 471) i *De amore* (*Dones* 75)? Per la raó que sigui, al *Dotzè* 366 Eiximenis sembla haver posat «recompta Egidius» on la seva font, Joan de Gal·les, havia dit *ait Aulus Gellius* (veg. HAUF, 1990: 142).

(63) Compareu el cas de Titus Livius, «gran poeta e moral», recomanat com a lectura de prínceps al *Dotzè* 192. Eiximenis li atribueix idees i obres que van en contra del que el nostre frare devia saber de l'historiador romà. El considera autor de cartes *Ad Frontonem* (*Dones* 72), d'un *Exhortatorium*, de cartes a «Louna, mestre de la cavalleria dels turcs», i al Landgraf de Turíngia (*Dotzè* 518, 717 i 720). Al *Dotzè* 701, Francesc afirma que Títus Livius «recompta in *Opere minori, capitulo XX*» una discussió entre «Theofastus rey de Capedòcia» i «Sareto, príncep seu notable» sobre el cavaller Jotus. Per què atribuir precisament a Livi una frase tan simple com: «Negun envejós és noble» (*Terç* 792)? Eiximenis, què sabia de Livi? Havia observat que filòlegs del seu temps estaven buscant manuscrits perduts de les tretze dècades de l'historiador romà? Estava al corrent dels esforços de la casa reial d'aconseguir, i fer traduir, una *Història Romana*?

Pot ser que per trobar respostes a aquestes preguntes cal no solament pensar en confusions de noms d'autors, sinó també en la possibilitat d'un joc, avui no reconstruïble. Hem d'apropar-nos a Eiximenis amb una ment molt oberta. El nostre frare no fa mai plagis per a guanyar-se fama; no enganya mai el seu lector. Si aquest li creu alguna opinió perquè està atribuïda a una autoritat amb nom famós o altisonant, millor. Francesc, predicador amb molta experiència, sap com fer-se escoltar —i llegir— durant hores i hores. Sabia que cal seguir els tres preceptes de tot orador eficaç: *Docere* —*Delectare* — *Movere*. I com que *movere* implica tècniques psicològiques, Eiximenis fins i tot sorprèn el seu lector fent-li creure que té accés a informació secreta. A *Àngels* 3.50 fa una llarga llista d'«eclesiàstics simoníacs, mullerats o blasfemadors» punits per àngels —segons una «història teutònica»: els onze exemples sí que són tots del nord!—, i acaba: «D'aquestes venjances trobaràs en les històries antigues, e més *amagades* que de públiques».

Eiximenis mostra en el *Preàmbul a tot lo llibre «Crestià»* que sap que ha d'escriure diferentment per a un públic de teòlegs i filòsofs que per al poble il·letrat. Em fa l'efecte que sovint, quan es dirigeix als llocs amb una barreja de noms autèntics i inventats, fa l'ullet als entesos. Algun error intencionat —com allò de dir que Pirro era «de Roma»— passarà desapercbut de la majoria, però atraurà l'atenció d'un selecte grup de lectors instruïts, per als quals les obres del franciscà prenen així

un interès —com un *roman à clé*—que altrament no tindrien. Al mateix *Preàmbul* Francesc diu haver posat en el *Cristià* «algunes poquetes subtilitats... per exercici d'alguns jóvens ciutadans». És clar que es refereix amb això a passatges que contenen conceptes teològics o filosòfics difícils. Però, potser, era per a posar a prova la intel·ligència d'aquests estudiants seus que va amagar en els seus llibres alguns errors, com quan al *Dotzè* 820 posa en boca de Teodosi (†395) una citació, d'aparença autèntica, de sant Gregori (†604): «Recompta la *Història lombarda* que, estant Teodosi, emperador, en Roma, en son estudi, entrà a ell un seu especial cambrer, apellat Porfiri, e viu-lo fort torbat... (*segueix diàleg*). E diu aquí la història que... dix l'Emperador: Dix sent Gregori que la bona obra prova la vera amor». També hi pot haver una intenció pedagògicohumorística darrere l'ús de «Güelf» i «Gebell» com a noms propis de dos italians «grans malandrins» al *Terç* 121.

(64) Aquest humor d'Eiximenis, que es diverteix una mica a compte dels seus lectors, llecs o llestos, el trobem també en mots llatins introduïts en textos catalans com si fossin antropònims. Crec que «Rebellius, cònsul», mencionat al *Terç* 98, no és sinó un 'cònsul rebel'. Compareu en d'altres capítols del *Terç* el «poeta Prosaicus», el «Veteranus filòsof», el «Delirius historiografus» (al manuscrit «Delirinus» i «Delirus», caps. 96 i 465), el «Vagus poeta», el «Facundus doctor», i tota l'Acadèmia que es podria formar amb aquells famosos filòsofs «Serenus, Tardus, Modernus, Ancianus, Modestus, Ferus, Fictor, Satirus, Crapulus, Pudenus, Polemius, Supletorius, Notus, Candidus, Simplicius, Simplicianus, Mellitus i Mellisius», aquest darrer autor del rodolí «Hom delicat és ase ben lligat». I aquell «Citatus, moral philòsof» al *Terç* 121, el qual no pot ser simplement el 'filòsof citat abans', ni allà ni en la font que sigui. Eiximenis no fa aquesta mena d'errades. Es tracta, crec, d'un joc, potser en contra de les «al·legacions o tocacions» —lllegiu «referències bibliogràfiques»— que el nostre frare vulgaritzador considera «curiositats trobades per los novells actors, que no són a profit d'aquells a qui adoctrinaven» (*Preàmbul* del *Crestià*, citat més endavant).

Resumim: encara no s'ha tingut prou en compte l'humor del pedagog Eiximenis en la presentació dels seus materials —quant al seu humor en el contingut vegeu VIERA, 1984—, com tampoc el fet que pot introduir-hi errors intencionats per a provocar els seus estu-

dians, o per a assenyalar quan no l'hem de prendre al peu de la lletra. Ara, seria arriscat veure darrere tot nom estrany un anagrama d'un contemporani del nostre frare. El context i l'estudi de l'obra completa ens hauran de guiar. Quan Eiximenis parla de la política, de la moral, de problemes d'urbanisme, etc., en termes que ben bé s'apliquen a la València i al regne d'Aragó del seu temps, és més probable que critiqui influents polítics i eclesiàstics sota noms encoberts, i que atribueixi les seves pròpies idees —potser recolzades en traduccions seves tendencioses— a autoritats inventades. Dos exemples:

(65) Al *Dotzè* 129 llegim que «Permena, rei de Lídia», fundà una ciutat model, en la plaça de la cort de la qual va fer gravar inscripcions com la següent: «Null temps jutjant prengues res de les parts altercants». És que Eiximenis havia reeixit a traduir, amb rima, un epígraf en grec antic? Repeteix aquest precepte tan sovint que li ho podem atribuir a ell mateix. La idea, potser, ve de Sallusti, el qual, segons el *Terç* 809, posà a la porta del Capitoli de Roma versos com «Cal elegir homes ne irosos ne falsos ne pomposos», que recorden la primera frase en la *Coniuratio Catilinae* 51: *Omnis homines qui de rebus dubiis consultant, ab odio, amicitia, ira atque misericordia vacuos esse decet.*

(66) Semblantment, si Eiximenis afirma al *Dotzè* 131 que «Titus Gallus... diu en la seva *Polícia* que cal obligar cada casa a tenir privada», repeteix una idea que volia fer acceptar pels jurats de València també en d'altres ocasions. Ara, és ja més criticable que vulgui reforçar la seva opinió amb interpretacions textuais estranyes, i que les atribueixi a d'altres. Així, al *Dotzè* 133, ens vol fer creure que havia estat «Gervasius, episcopus Ambianensis», glossant en el seu *Officari* cap. 1 l'*Eclesiàstic* 29,28, *Initium vitae hominis aqua et panis et vestimentum et domus protegens turpitudinem*, qui hi havia vist una recomanació divina que tothom tingui un «lloc separat en què porgàs son ventre». No em puc creure que el bisbe d'Amiens alludit, o el qui sigui, hagi interpretat *turpitud* d'aquesta manera, però Eiximenis no té escrúpols d'atribuir-li, a més, la següent teoria fisiològica (o exemple d'humor monàstic?): «Si Adam no hagués pecat no haguera mester privada per amagar sa turpitud. Car jatsia que lavors l'om porgàs per lo ses, emperò la porgació aquella no fóra pudent ne haguera ab si la turpitud de què parla dita actoritat al·legada».

VI. CONFIGURACIONS TEXTUALS MACROESTRUCTURALS

a) Citacions manllevades en sèrie

A l'apartat IVa hem estudiat passatges en què Eiximenis treu de la seva font una citació darrere l'altra, fent un text nou a base de frases tretes d'un altre autor. Hi ha una situació semblant, en què el nostre autor també es troba davant una font específica, però ara aprofita el treball del seu predecessor per trobar-hi citacions de segona mà. Transcriu alguns exemples de Joan de Galles que Eiximenis deixà de banda, però ometo els exemples que hi afegí ell.

(67) (Joan de Galles, *Communiloquium* I.1.XI) *Antiquorum exempla et facta circa rempublicam agendam et conservandam*: «Fuit enim in eis pia sollicitudo... Unde narrat VALERIUS, li. I, c. III, de Camillo qui precatus est quod si alicui deorum felicitas romana nimia videtur eius invidia suo aliquo incommodo satiaretur, et subito lapsus decidit. Et SEQUITUR: Eque virtutis est et bona patrie auxisse et mala in se transferre voluisse... Et VALERIUS, li. VI, narrat de pietate antiquorum in patriam, ubi ait... Exemplificat de illis qui se exposuerunt morti pro republica. Unde narrat de quidam in cuius capite cum picus sedisset, et affirmassent aurspices eo occiso fore reipublice statum felicissimum, sue domus miserrimum et eo conservato pico in contrarium utrumque cesurum, at ille picum in conspectu senatus morsu suo necavit. Et idem narrat de Aristotele VEGECIUS, li. IV, c. IV... Et de

(67) (Eiximenis, *Regiment de la cosa pública* 20 i Dotzè 376) «VALERIUS MAXIMUS, lo gran historial e poeta, en lo segon llibre, en lo terç capítol, recompta de aquell noble romà apellat Camil·lus, e DIU que aquest suplicà als déus de Roma que si havia negú dels déus a qui desplaqués la prosperitat de la cosa pública de Roma ne qui pugnàs contra ella, que aquell que se'n venjàs en persona pròpria del dit Camil·lus e no en la cosa pública de Roma. E DIU que llavors sobtosament morí, e fon feta venjança de la cosa pública en la persona de aquell, com ell ho havia demanat als déus. Guarda—diu VALERIUS ací— quanta amor havia aquest Camil·lus a la cosa pública, com ab tanta instància impetràs sa mort dels déus, per tal que ells no noguessen a la cosa pública. Aquest mateix VALERI, libro VI, cap. VI, recompta de un notable baró, que com una garsa li sigués sobre lo cap, fonc jutjat per los judi-

aliis similiter narrat AUGUSTINUS quanta fecerunt et sustinuerunt antiqui pro republica, li. V *De civitate Dei*, c. XVIII, ut de illo qui precipitavit se in hiatum terre cum esset dictum oraculo deorum ut illus quod romani haberent optimum illic mitteretur. Et de Bruto... de quo POETA: Natosque pater nova bella moventes... Et de alio qui occidit filium suum licet pro patria pugnasset... Ait SENECA, epistula LIV, quod etiam non sibi vivit qui nemini vivit. Hinc JOSEPHUS, videns patrie ruinam in destructione civitatis Hierosolime, Tyto eam obsidente, cepit deflare quod evaserit cum cecidisset percussus saxo super caput eo, quod dulce erat ei mori ante patriam. Ait EGESIPPUS, li. VI... Ait CHRISOSTOMUS, super Johannim *Omelia* LXII, arguens fideles qui plangunt mortuos suos quibus est spes resurrectionis. Unde ait (...?) quod gentiles possunt deridere christianos. Nam mulier quadam gentilis, audiens de filio suo in bello cadente, interrogavit, qualiter res civitatis sunt disposite, quasi diceret: si res civitatis salve sunt, non plangam illum. Miris ergo modis afficiebantur ad republicam. Et ex consideratione istorum arguit beatus AUGUSTINUS, li. V *De civitate Dei*, c. XVI et post: Si ipsi talia fecerunt pro republica omnia contempserunt et tot pericula sunt aggressi et horribilia mortis genera perpersi sunt, quid magnum est por illa eterna celestique gloria cuncta seculi hos quolibet iocunda blandi-

ciararis que si lo dit baró aucia la dita garsa, que la cosa pública havia a pujar en gran estament, emperò que lo dit baró vendria a gran misèria... E DIU que llavors lo dit baró pres la garsa e ab les dents auciu-la davant lo dit senat romà. Item, sant AGOSTI, en lo V llibre de *La ciutat de Déu*, en lo XVIII capítol, parlant dels antics qui tant havien fet per la cosa pública, recompta de un gran e famós cavaller de Roma, lo qual havia nom Marcus Cúrius, se gità en una gran gola que la terra havia feta sobtosament, e açò per tal car los déus havien dit que si no s'hi gitava lo millor cavaller de Roma, tota la cosa pública periria. E de continent lo cavaller s'hi gità, e de present la dita gola uberta se tancà. ITEM, posa exemple d'aquell noble príncep romà apellat Tarquinus, qui aucís son fill per tal com havia pugnât, contra son manament e del maestre de la cavalleria, contra los enemics... Per raó d'açò fonc feta llei imperial que... Posa SÈNECA, epístola XVIII, que qui no sap viure als altres, no sap viure a si mateix. E per tal deu cascú estimar que tot ço que ha principalment sia de la cosa pública... Diu VALERIUS MAXIMUS, libro II, cap. I, que los antics no ploraven los fills quan morien per la cosa pública... Sant JERÒNIM, en una sua epístola, recompta que digueren a una fembra que son fill era mort en una batalla. E respòs així: Si la cosa pública roman en bon estament, no el planc, car tant és lo plaer que he del bon estament de la comunitat, que mil

menta contempnere, vel quando audebit quis de voluntaria paupertate se extollere vel pro Christo mortem timere, Salvatore dicente: *Nolite timere eos qui occidunt corpus*, MATTH. X. Unde et ibidem arguit quod si ipsi hoc fecerent ex amore patrie et laudum cupidine, prout loquitur POETA de eo qui occidit filios: *Vicit amor patrie laudumque immensa cupido*, quid magnum si per vera libertate que liberos facit a dominatu dyaboli et caritate liberandorum hominum a demonibus hoc faciendum est, et sic de aliis, prout ibi bene concludit. Sit enim illi pro republici non redempti magno precio sanguinis Jhesu Christi nec regenerati sacramentis eius nec vivificati vita sua, ETC. Si ergo philosophi gentiles iudicabant talia facere natura duce, multa magis debent fideles spiritu sancto inspirante et dirigente vivere ad aliorum utilitatem, ut nemo sibi vivat, etc. *Rom. XIV*».

«Qualiter autem respublica debeat disponi in se et in suis partibus et officiis docet AVICENNA, li. X, sue *Philosophie*, c. IV, ubi ait: Oportet ut instituendo legem bene esset prima intentio, idest ordinare civitatem in tres partes, idest in dispositores, ministros et legisperitos, et in unoquoque illorum ordine aliquis prelatus, et post hos ordinentur alii, ut nullus sit in civitate inutilis qui non habeat aliquem statum laudabilem ut ab unoquoque proveniat utilitas civitati... et qui non patiuntur compesci, expellendi sunt a civitate. Et SEQUITUR: Debet etiam prohi-

fills daria a mort, mil vegades lo jorn, per la cosa pública a millorar e a sostenir. Car així com escun membre del cos és ordenat a servir lo cos, e cascuna part és per servir-lo tot aquell de qui és part de la comunitat, així nosaltres, doncs, qui som part de la comunitat, a aquesta cosa en especial li deu servir que li façam molts fills qui tostemps la sustinguen e li ajuden fins a la mort. Llegim de JOSEFO, jueu e gran historial, qui, quan véu la cosa pública de Judea aterrada de tots punts, après la persecució de Vespasià, plorava e li dolia per tal com era escapat, desijant que fos mort ab los altres jueus que moriren aquí mateix, e açò per tal que no veés la destrucció de son poble... De totes aquestes damunt dites trau sant AGOSTI notable doctrina a propòsit per lo poble cristià. En lo V llibre *De la ciutat de Déu*, cap. XVIII, diu així: Veges ací, cristià, e atén com los gentils han, per amor de la cosa pública, menyspreades riqueses e sostinguts treballs infinits joiosament; après n'han presa mort en llurs persones, e llurs cars parents e acostats, avorrits e perseguits si coneguessen que no amassen ne anassen dret al bé comú. Emperò, DIU ELL, aquests no confessaven altra vida ne havien plena coneixença de Déu, així com tu. Quant, doncs, més deuries tu avorrir tota cosa temporal qui t'empatxàs de voler lo bé de la comunitat! E quant deuries cercar e procurar aquest aital bé, que ést obligat per tal llei, e n'has especial mèrit envers Déu, e creixes en

bere ocia propter que amittuntur hereditates ex quibus nulla utilitas provenit, ut non sit leccator vel aleator. Hic enim accipit et non prodest civitati, sed oportet quod qui accipit offerat fructum alii. ITEM debet prohibere studia hominum que sunt contraria utilitatibus, sicut sunt doctrina furandi, rapiendi et decipiendi. Prohibet etiam occasiones que si negligantur inducunt contrarium constructionis civitatis, sicut est fornicatio et consimilia, que retrahunt homines a coniugio, quod est malum in civitate. Et quod primo debet institui in civitate ne quis degeneret et deveniat patrimoniorum alienatio. Docet ETIAM ne proveniat divortium vel copule divisio que est in coniugio, et ibi bene de his».

vera virtut e n'esperes de haver paradís! E cert, no hi ha comparació. E per tal nos amonesta sant JOAN...».

(Reg. 21, Dotzè 377) «AVI-CENNA, en lo desè llibre de la sua *Filosofia*, ensenya a ordenar la cosa pública. E DIU que deu ésser tota partida en tres parts principals, ço és, en regidors, en artificials o en menestrals, e en juristes. E jatsia que —salva reverència sua— aquesta ordenació no sia bastant segons l'alta crestiana, així com havem a veure davall... Lo PRIMER sí és que negú no sia sofert en la comunitat que sia inútil; car així com lo membre inútil en lo cos és mort e nou als vius, així aital hom que no és bo a res deu ésser gitat del cos civil de la comunitat... Si dius: Què farem dels pobres contrets e inútils e malalts tostemps?, te dic que los pobres que són vers pobres deuen romandre aquí sens nenguna molèstia...». (Reg. 22, Dotzè 378) «Nos ensenyaren los antics que en neguna comunitat negú no fos ocios... Negú de la comunitat no deu ésser permès estar ocios per res..., car la ociositat és mare de tot pecat, segons diu sant JERÓNIM... Hom ocios no aprofita a si ne a la comunitat, e lleixa perdre sa heretat, e despèn lo seu, e res no aprofita». (Reg. 23, Dotzè 379) «Lo SEGON punt principal que ensenya aquí mateix AVI-CENNA és que, a bon estament de la cosa pública, deuen los regidors esquivar tots oficis corruptius o provocants a mal, així com són jugadors públics e qui en fan ofici, e lluitadors e alcavots. E per aquesta mateixa raó

deuen fort esquivar... totes arts praves, així com és art de saber furta o enganar o tregitar... Deuen molt esquivar alquemistes, nigromàntics...». (Reg. 24, *Dotzè* 380) «Lo TERC punt principal que ensenya aquí mateix AVICENNA sí és que los rectors de la cosa pública deuen esquivar fort totes aquelles persones qui retraen los hòmens a matrimoni per vies il·lícites e carnals. Car, com los matrimonis sien radical fonament de la cosa pública e tota natura humana haja a conservar degudament e justa per via de matrimoni, segueix-se que aquells són notables enemics de natura humana e de les comunitats, e per consegüent qui empatxen matrimonis a fer, e fets a perseguir, així com són aquells qui usen de malefícis e lliguen los hòmens e les dones que no es puga seguir generació entre ells... Per zel encara dels matrimonis, e en llur favor, deuen ésser gitats de les comunitats aquells qui procuren divorcis e separacions de marit e de muller, així com són alcavots o alcavotes, qui procuren adulteris».

(68) El que sorprèn és que aquest capítol segueix un altre en què Eiximenis usava com a font el *Breviloquium* del mateix autor, sense fer un gran esforç d'evitar repeticions (els dos volums de Joan de Gal·les surten a l'inventari del 1409 sota C 5 i C 38). Em limito a continuació a una llista dels autors citats en el *Dotzè* a partir del *Breviloquium* (per a més detalls, veg. HAUF, 1984, i WITTLIN, 1985, «Models». Veg. també CONRADO GUARDIOLA, 1989).

Agustí, *De civitate Dei* 13: sobre Codro d'Atenes.

Ciceró, *De officiis*: dos manaments de Plató.

Agustí, *De civitate Dei* 14, amb citació de Cató.

Agustí, cap. 18: sobre Luci Valeri.

Vegeci, *De re militari* (és errada per Valeri Màxim): sobre Atili Règul.

Agustí: sobre el senador Quinci.

Agustí: sobre un senador anònim.

Vegeci, *De re militari* 4 (és errada per Agustí, *De civitate Dei* 5.17): sobre Fabrici.

Valeri Màxim V, i Agustí, *De civitate Dei* 18: sobre Bruto.

Agustí «diu aquí que Torquat condemnà son fill a mort per tant com havia posada a perill la cosa pública, batallant contra voluntat del príncep de la cavalleria, jatsia que lo dit fill seu hagués vençuts los enemics».

Valeri, «ubi supra»: sobre «Menèlio» (es tracta de Manli Torquat).

Ciceró, *De officiis* 3: el fill deu denunciar el pare. Qui de dos naufragats sobre una post deu suicidar-se?

b) Estructures ofertes per la font

Estudiarem ara els caps. 345-361 del *Terç*, sobre l'embriaguesa. La situació és igual a la que ja hem vist sota IVc: Eiximenis pren una llarga citació bíblica, la subdivideix i amplifica cada part en un o més capítols. Si dono un altre exemple d'aquest procediment és que és bàsic per a la manera d'operar del nostre autor.

(69) Al *Terç* 344, Eiximenis passa a la desena raó per la qual cal combatre el vici de la gola: condueix a l'embriaguesa. El cap. 345 comença amb una llarga citació treta de Proverbis 23,29-32: «*Cui ve? Cui patri ve? Cui rixe? Cui fovee? Cui sine causa vulnera? Cui suffusio oculorum? Nonne hiis qui commorantur in vino, et student calicibus epotandis? Ne intuearis vinum quando flavescit, cum splenderit in vitro color eius. Ingrediatur blande sed in novissimo mordebit ut coluber et sicut regulus venena diffundet*».

Francesc divideix aquesta citació en vuit parts. Comença tot seguit amb la primera, i la repeteix: «Diu: *Cui ve?*, ço és, qui és aquell a qui Déus dóna la sua maledicció?». Troba la resposta a «Isaie V», ver-

sets 11 i 22. Seguint la seva tècnica acostumada, dedica després a cada part de la citació un capítol, després de transcriure, i traduir de nou, el text llatí. Però la pregunta del cap. 350, «*Cui suffusio occulorum?*», ço és, a qui és vergonya e confusió en la cara?», el convida a afegir alguns capítols per explicar que l'embriaguesa és sobretot vergonyosa en dones, vells, verges, jutges, prínceps i eclesiàstics. En aquest darrer respecte, el nostre frare podria contar molt, però es limita a inventar un intercanvi de lletres entre un «gran golafre eclesiàstic» i «un metge» (ed. ENC 6). Acaba referint-se a experiències personals amb frares que, després de beure massa, «feyen grans tractats e llibres de lurs visions».

Pensant, amb raó, que el lector haurà oblidat mentrestant en quin punt del raonament es troba, Eiximenis acaba el cap. 356 amb: «Per totes aquestes coses appar ver ço que Salamó toca en la dita actoritat cant diu *Cui suffusio occulorum?*», ço és, qui és més confús davant sos uyls que aquell qui massa ama lo vi?».

Salomó contesta ell mateix a la seva pregunta demanant retòricament: *Nonne hiis qui morantur in vino?* Francesc tradueix ara l'original expansivament: «Fa mal lo vi no a aquell qui tempradament ne usa, mas a aquell qui stà e pensa e cogita tostemp —e parla e scriu, e s'inclina e segueix, e studia e s'allegra, e's contorna e s'acosta— al bon vi». Segueix: «Açò dóna a entendre l'Ecclesiàstic, cap. XXXI, on diu axí: *Diligentes in vino noli provocare*». A continuació transcriu literalment els versets 30-42 del llibre bíblic al·ludit, i comença a explicar-los a trossets, igual que ho havia fet amb *Proverbis* 23,26-30. Sorprenen que no solament ofereix dues traduccions de la frase citada, sinó que les repeteix: «Null temps ton amich no vullés provocar a beure vi desmesuradament, ne encara a ton amich no comogues de paraules en temps que'l veuràs tocat de vi... E axí's confondrà ton amich si'l provoques a beure massa vi, o si'l comous a ira cant ja l'à begut».

Estic segur que hi va haver un moment en què Eiximenis pensava basar els seus capítols sobre l'embriaguesa a partir d'*Ecli.* 31,30-42, però que després es decidí per *Prov.* 23,29-32, més breu. Moltes idees, és clar, es poden introduir en l'un o l'altre context. Francesc fa tan sols tres capítols amb idees que li va suggerir l'*Ecclesiàstic*. Per exemple, una llista de personatges bíblics «confusos e aterrats» pel vi: Noè,

Lot, Holofernes, Simó, etc. Quant a personatges no bíblics que han estat «dissipats per destempradament beure vi», diu que «ne recompten les històries antigues infinits», però ho deixa córrer.

Al cap. 358 l'autor toca ràpidament tres punts més de la citació de l'*Eclesiàstic*. A la fi es recorda una cosa que li havia fet molta gràcia quan l'havia llegit en algun comentari sobre Ovidi: «Nota que aquell ribalt Leferus sí demanà Bachus, déu dels vins segons les fantasies de Ovidi in *Metamorfoseis*, qual era lo millor vy... E diu que respòs Bacus que lo vy deu ésser fi, fresch, fret, fort, flayrant o fragant, formigalejant o saltant, venós o raxant; e que no sia flach ne fat, filat, fumat, florit, ferreny, mudat...». Animat per aquesta idea, Eiximenis decideix dedicar tot el cap. 359 a ensenyar-nos *Com embriaguea estech figurada per los poetes passats*. Diu que es basa en «Rabanus, libro *De naturis rerum...*, e Fulgencius, primo *Micholorum*» (per «Mithologiarum?»), i en «Ovidi, in tertio *Methamorfoseos*». Aquest darrer «recompta com Pentheus e Nivers, cavallers, tornaren bèsties per tal cant menyspreaven lo sacrari de Baccus, lo qual ells aquí appellen *liberum*». Segueix amb un «E diu» de subjecte poc clar, atès que coincideix amb Ovidi tan sols dient que Bacus «havia faç de infant» i que «l'infant aquell havia cara de fembra infanta» (veg. *puer virginea forma* a *Metam.* III.607). Dels glossadors d'Ovidi mencionats provenen, potser, els conceptes que «la ymatja aquella cavalcava en serpents volants», que «a tothom reya», i que «portava fems al coll». «Nivers» sembla ser *Libys*, un dels vuit companys de Pentheus mencionat per Ovidi a *Metam.* III.617 i 676. *Libys*, escrit «livis», s'escriu amb sis pals verticals, que poden provocar la lectura «nivers» si hom interpreta un tret sobre la *i* com abreviació del boldró *-er-*. Però, qui és Leferus? D'on surt la idea que *Liber* és un «sacrari»? Qui en la transmissió del text clàssic ignorava que Pentheus, lluny de canviar-se en bèstia, havia estat decapitat per la seva mare, com diu Ovidi a *Metam.* III.727? (Sobre Ovidi i els autors medievals catalans veg. LOLA BADIA.)

Al cap. 360 Eiximenis torna al «quint document de la dita actoritat», ço és l'*Eclesiàstic*. Cita algunes sentències més que ha pogut trobar en concordances bíbliques, per exemple: «Beure massa vy aporta moltes bregues» (*Prov.* 20,1), «Els embriacs no posseiran lo regne de Déu» (Pau, I *Cor.* 6,10), i «Embriaguea és nodriça de tot peccat» (*De-*

cret, dist. XXXV, *Ante non*). Després es desfà ràpidament dels tres punts finals de la citació de l'Eclesiàstic, limitant-se a traduir-los.

Eiximenis passa al cap. 361 al vuitè punt de la citació de Salomó, posant la traducció abans de la citació: «Ajusta encara la dita actoritat... que no'ls basta beure molt vy e bo, ans encara estudien que lo veyell ab què'l beuen sia bell e curiós e preciós...; e per tal DIU aquí: *Et student calicibus epotandis*». Però sembla que Francesc comença a impacientar-se. Ja no farà més subdivisions de la citació. Després d'una petita introducció, indica on reprèn el text llatí i el tradueix. «Per tal, donchs, que no't cost tant la amor del vy, ojes lo consell que donà Salamó en la dita actoritat damunt esposta, qui és *Prov. XXIII*, e diu axí: *Ne intuearis vinum quando flavescit, etc.*, e vol dir: No t'esguarts lo vy cant tot grogueja en la taça daurada, o cant veuràs la sua color resplandir en lo bell e net vidre...». La fi de la traducció lliga amb un afegitó (a partir de «fins») i amb el senyal que hem arribat a bon port: «...te morderà com a serp mortal e envenimada, fins a la mort de la tua ànima, e encara de ton cors e de ta fama, axí com damunt és largament dit». Resta encara recordar al lector quina subdivisió del *Terç* s'ha acabat ara, i quina és la divisió major que segueix. Eiximenis fa això amb els mots: «Per totes aquestes coses tocades en esta rahó darrera appar com *lo peccat de embriaguea* és cosa fort abhominable a Déu e a hòmens, e qui fa grans nocuments al mesquí de embriach. E per conseqüent appar, encara, com *lo peccat de gola* deu ésser fort esquivat, qui peccat de embriaguea tanca dins si matex».

c) Macroestructures

L'al·lusió a les «fantasies de Ovidi» que Eiximenis fa en el cap. 358 del *Terç*, citat més amunt, es troba dintre dels tretze volums planejats del *Cristià* en la subdivisió número 3.6.1.10.7.4.4, cosa que cal llegir com: tercer llibre del *Cristià*, sisè tractat del *Terç*, primer pecat mortal, desena raó per què cal evitar la gola, setena part de la citació de Salomó, quart document en la citació de l'*Eclesiàstic*, quarta raó per què el vi alegra el cor. En tot això tan sols els versets trets dels *Proverbis* i de l'*Eclesiàstic* es poden qualificar d'estructures manllevades

subdividides. La llista dels pecats, el nostre compilador no la presenta com a treta d'alguna autoritat. Així, les macroestructures manllevades es combinen amb el pla general d'Eiximenis. Estrictament parlant, ja no tractem ací de fonts; però és evident que a hores d'ara, la feina de Francesc era de seleccionar i coordinar les seves inspiracions, provocades per les seves lectures i per la seva experiència vital, i dur a bona fi el seu gran projecte.

(70) Vegem, doncs, com s'incorporen en el conjunt del *Terç* els caps. 349-361, contra l'embriaguesa, analitzats a l'ex. 69.

El *Terç* parla dels set pecats. A partir del cap. 301 tracta del primer, la gola. Eiximenis diu que cal evitar aquest pecat per «moltes» raons. Al cap. 307 ja parla de la vuitena raó, ço és perquè se'n segueixen deu «males filles». Indica com a font el cap. 31 dels *Moralia in Job* de sant Gregori, però sembla que no treu d'allà més que l'ordre dels pecats. Les «males filles» d'un pecat és un tema comú de la literatura medieval; Eiximenis el desenvolupa àmpliament. Però li queda encara material en la carpeta. Al cap. 314 diu que la gola ens porta «moltes misèries més», i en presenta sis. Al cap. 315 diu que n'ha trobat encara més en un tractat de «Hesitanus, perypateticus», nom ben altisonant per algú que conta una anècdota d'un monjo i d'un golafre, en un to ben eiximenià, que trobem també al *Llibre de les dones* i al *Llibre dels àngels*.

La novena raó per què cal evitar el pecat de la gola és l'excel·lència dels seus contraris: l'abstinència i el dejuni. Eiximenis fa ara el que recomana ell mateix en la seva *Ars praedicandi* 3.7, *regula* 5: «Si vis invenire materiam ad dilatare RECURRE AD OPPOSITA» (p. 323). Explica, doncs, a partir del cap. 316, que l'abstinència ens procura molts béns. Al cap. 325 ja obre un calaix de sastre. Finalment, parlant dels dejunis obligatoris, discuteix als caps. 338-343 aspectes jurídics, seguint el cardenal Enric de Segúcia, l'«Ostienc».

El pecat de la gola, a què es dediquen els caps. 301-390, «tanca dins si» el vici de l'embriaguesa, discutit en els caps. 344-361. Al cap. 362 Eiximenis passa a l'onzena raó «per què peccat de gola deu ésser esquivat». D'algun lloc havia tret materials per a parlar de cinc «males circumstàncies que agraven lo pecat de gola»; els presenta en els caps. 362-390. Hi mescla algunes observacions personals, introduïdes amb «Tu veuràs ara en lo món..., Mas ara..., Pensar-te pots..., Semblant he

llegit..., Yo matex he vist..., Yo n' é vist..., E pensa que huy en aquest matex temps...» En aquests capítols Eiximenis compara els costums de menjar i beure dels anglesos, francesos, italians i altres nacions, i acaba afirmant que «Antigament, en diversos estudis alguns notables mestres... concordaven, en presència mia, que la nació catalana era eximpli de totes les altres gents christianes en menjar honest e en temprat beure» (cap. 372, editat a *Proses*, p. 154-157).

VII. REPETICIONS I REESCRIPTURES

Avui distingim entre dissertació acadèmica i assaig. En el primer cas, autors poc dotats sovint limiten la seva creativitat a trobar lligams entre les nombroses citacions que copien d'estudis d'altres. D'altra banda, molts assagistes no fan res més que propugnar les seves pròpies conviccions, i si citen d'altres erudits és per criticar-los o lloar-los. Les obres d'Eiximenis ofereixen aspectes d'aquestes dues maneres de presentació. Durant els seus viatges a tantes biblioteques europees havia compilat una pila de quaderns amb extrets i resums dels autors llegits. Tant podia, doncs, començar escrivint lliurement sobre un tema i després mirar en les seves carpetes, si hi havia un *exemplum* o alguna citació d'autoritat, com fullejar els seus quaderns, treure'n una sentència i ampliar-la, encara que no sempre segons la intenció de la font. Aquest anar i tornar entre fonts i idees pròpies es veu bé en els caps. 330 i 332 del *Terç*. En el primer, Eiximenis cita Jeroni per criticar un cert comportament humà; en el segon, més popularitzant, blasma el mateix vici i es recorda de la frase de Jeroni. S'adona ell mateix que s'està repetint.

(71) (*Terç* 330) «Sent JERÒNIM, en la epístola *Ad Furiam*, diu axí: *Nonnulli vitam pudicam appetentium in medio itinere occurrunt, dum solam abstinenciam carniū putant, et leguminibus stomachum onerant, quae moderate per seque innoxia sunt*, e vol dir aytant: Als-cuns són qui dien que desigen tenir vida casta e caen e'l mig del camí, car creen que solament abstenir de carn los sia necessari, e no altra cosa; e per tal se carreguen de legums e d'altres coses qui serien a ells bones si tempradament ne usaven» (*Ep.* 44,10; en lloc de *per seque* l'ed.

duu *parceque*, sinònim de *moderate*. A l'Ep. 22,17, *Ad Eustochium*, Jeroni redueix la mateixa observació a *Plurimae vino sunt sobriae, ciborum largitate sunt ebriae*.)

(Terç 332) «Veuràs als cunys que en lurs dejunis no menjaran cuyna, e menjaran pa per quatre. Altres són que no faran excés de pa, mas menjaran tanta fruyta que un porch ne hauria prou. E d'aquests diu sent JERÒNIM, en una sua epístola que escriví *Ad Furiam*, que són fort enganats, car més los valria al cors e a la ànima que menjassen una pocha de cuyna e de les altres coses legudes, e tempradament, axí com los altres, que no fer aquell porchal excés e bestial, axí com ja damunt havem dit».

(72) Aquestes reformulacions d'una mateixa idea —freqüents, però a falta d'edicions encara difícils de trobar— ens permeten observar si Eiximenis les atribueix a la mateixa font, o si n'inventa una de nova. El primer punt dit tret d'Avicenna al *Dotzè* 378 (cit. ex. 67) reapareix a *Dotzè* 875 axí: «Lo príncep no permeta negun hom ociós viure en sa senyoria». En els dos capítols segueix després un consell —que no prové de la font indirecta, callada per Eiximenis, ço és Joan de Galles—, formulat així a *Dotzè* 378: «Los rics hòmens deuen entendre a estudiar e a llegir... e deuen aprendre de saviesa», i així a *Dotzè* 875: «Tot hom ociós e reposat qui puxa viure sens treballar... deu ocupar contínuament en sciència e en saviea» (segueix una sentència de Jeroni, citada a l'ex. 44). Ara, el cap. 875 diu resumir doctrines que Abdon, patriarca d'Aquileia, donà al rei Antígon de Bulgària. Sorprèn que Eiximenis, tan aficionat a llistes de deu o vint ítems, atribueixi a continuació a aquest Abdon tan sols les dues doctrines mencionades. Sembla haver-se adonat que s'estava repetint. Però no vol refer l'inici del capítol. Per poder passar a una nova font afirma, repetidament, que fou escrita pel mateix Abdon: «Aquest matex patriarca recompta del rey Falvar de Frígia que, com son fill Elion contra volentat de son pare apresés de saviea ab libres... féu un asenyalat libre de consells... en lo qual posà cinch mília consells asenyalsats, ...dels quals consells lo dit arquebisbe posà los següens en lo seu *Doctrinari* que tramès al dit Antígono, rey de Bulgària. E aquests consells ell ordenà per manera de diàlogo... E demana un seu gran cavaller apellat Grafo e respon Elion». Segueixen set capítols que recorden els consells del rei de Mentón al seu fill Garfín en el *Cavallero Zifar* 123-

175, excepte la forma dialogada, comuna en molts d'altres textos gnòmics. Eiximenis hi barreja moltes idees pròpies sobre joglars, metges, astròlegs, caçadors, etc. Hauria de posar el punt final al *Dotzè*, però li queda encara tanta tinta!

Crec que podem aprendre molt del tarannà d'Eiximenis observant si en un conte repetit empra els mateixos noms. El nostre frare critica tres vegades el mateix comportament repugnant: al *Terç* 974 diu que «Leocardus, polític famós entre los africans», conta com Capses, fill del rei Collari de Bugia (ms. Burggia?), es fregà los peus i es posà los dits al nas. Al mateix capítol treu d'Alfarabi l'anècdota d'un home anònim el qual, davant Arrafeç, rei de Fes, es posà la mà sota l'aixella i després olorà els seus dits. A *Dones*, 261 afirma haver llegit en Fulgenci que Orfiton, rei de Tunis, havia vist el seu cambrer Fezel flairar l'olor dels seus peus i de l'aixella.

(73) Crec que Eiximenis se sentia inconfortable quan s'adonava que es repetia. Les repeticions no formen part del seu pla d'una obra. I passant d'una obra a una altra prefereix reelaborar de nou els vells materials, tenint en compte la nova audiència. Un cop editat tot el *Terç*, podem comparar el tractament dels pecats en aquesta obra i en *Dones* (quant als Pecats de la Gola veg. WITTLIN, *Homenatge Gulsoy*). Preferí oferir una nova interpretació del Parenostre en la *Scala Dei* (ed. ps. 27-31) i no reciclar aquella de *Dones* 341-344. En molts llocs podem observar que, quan havia de repetir-se, fa un esforç de variar el lèxic. Compareu com tradueix la mateixa frase de «David», o del «salmista», en *Dones* 343 i en *Scala* p. 86: «*Mors peccatorum pessima*, ço és que la mort dels peccadors és sobiranament mala per a ells, car l'avors se separen de Déu per a tostemps» / «*Mors peccatorum pessima*, és a dir que la mort dels peccadors és extremament dolenta, ja que els porta a la condemna perpètua». Francesc hi afegeix la mateixa nota personal, començant amb «car» i «ja que», però usa mots diferents.

Un predicador està obligat a repetir al poble les veritats que condueixen a una vida plena de salut mental. És indispensable tenir en compte l'audiència, el lector. Que Eiximenis sabia fer això ho veiem en la *Doctrina compendiosa*, una obreta que no és d'ell, però que descriu molt bé els contactes que mantenia amb els seus conciudadans. Fra Francesc havia llegit allò de Gregori: «Pro qualitate audientium

formari debet sermo» (veg. ex. 53). Trobem bons exemples que segueix aquest precepte si comparem el *Llibre de les dones*, escrit per a monges, amb el volum intítulat avui *Scala Dei*, escrit per a la reina Maria (veg. WITTLIN, 1983, i l'ed. modernitzada). Si Eiximenis escriu per a religioses cent cinquanta capítols sobre les virtuts i els pecats, amb moltes citacions bíbliques i patrístiques —i descripcions de l'infern i del paradís—, redueix en el devocionari per a la reina les mateixes doctrines a quinze folis, amb molt poques citacions. En el primer exemple següent veurem com una frase de sant Anselm en *Dones* es reprèn en l'*Scala* sense referència. En els altres exemples veiem com Eiximenis torna a inspirar-se en la vella font, que anomena, però verbalitza la idea bàsica diferentment. Ni l'un ni l'altre text ofereix una traducció literal.

(74) (*Dones* 120) «Sent Anselm en un seu libre: O, mon Senyor, e vós me pògrets haver fet pedra o aucell o bèstia, emperò ha plagut a la vostra clemència fer-me hom compost de cors organitzat e de ànima rahonable e intellectiva; e açò per tal que puxa entendre la vostra santa deïtat».

(75) (*Dones* 386) «Sent Agostí en un seu sermó diu axí: O peccador! ages pietat de tu matex e pensa... O com seràs trist cant pensaràs..., O com te serà cruel cosa pensar... (*són* 14 «*Oh!*»). Donchs, diu aquí sent Agostí, en açò pensa ara.... Ara és hora de fer-hi providència».

(76) (*Dones* 388) «Posa sen Jerònim: O cristià!, e per què jamés penses sinó en lo regne de Déu...? Veuràs totes coses dins lo mirayll de ta vida... Veuràs los coratges dels altres.... Veuràs...».

(77) (*Dones* 105) «Sperança..., segons los grans theòlochs, és virtut qui'ns fa confiar en Déu fermament,

(74) (*Scala*, ed. p. 12) «(Déu) podria haver-nos fet pedres, fusta, bèsties, ocells o qualsevol altra cosa; però no ha volgut fer-ho així, sinó que, per la seva gran clemència, ens ha dotat de seny natural i de raó, per tal que, fent-ne ús, mereixem tenir la seva glòria».

(75) (*Scala*, ed. p. 12) «O, diu sant Agustí, com ploren i es planyen sempre els damnats... O Déu, diu sant Agustí, quanta follia i bogeria hi ha en les persones que mai no pensen això i que no fan ara cap bona providència».

(76) (*Scala*, ed. p. 22) «Deia sant Jeroni: O cristià, tramet cada dia el teu esperit a l'infern, on veuràs grans terrors, horrors i feredats, i després tramet-lo al paradís, on veuràs grans delits i nobleses».

(77) (*Scala*, ed. p. 50) «Esperança ens fa confiar que Déu nostre Senyor ens donarà el paradís per la seva gran pietat i pels nostres mè-

axí que Ell, per sa gràcia principalment, e après per als uns bons mèrits, nos darà paradís... Diu sent Agostí que ço que Déus regardona en nós tot és don seu e bonea sua especial».

rits... Déu... és senyor molt generós... i tot el que tenim és degut a la seva liberalitat i a la seva bondat».

Si en els exemples precedents hem vist que Eiximenis adapta l'estil del seu llibre, inclosa l'extensió, a la destinatària, veurem a continuació com aprofità l'ocasió per influir la reina per als seus interessos. Per fer acceptar millor l'oferta dels seus serveis inventa una carta d'un rei a la seva filla. Per donar aires d'autenticitat a aquella carta, afirma seguir-la «sumàriament».

(78) (*Scala*, ed. p. 26) «Sobre el que ha de fer la reina... ens ho mostra àmpliament la carta que el rei de Babilònia trameté a la seva filla, la reina de Polònia. Aquesta carta, sumàriament, diu que l'ofici de la reina té quatre parts: ... que sempre indueixi el seu marit a conservar la pau en el seu regne..., i tenir consell amb poques persones selectes que temin Déu...; que s'ajudi amb oracions i sacrificis de persones santes i devotes, i que es regeixi amb el consell de persones que tinguin bona fama i seny».

CONCLUSIONS

Eiximenis era segurament un gran predicador, quant a la presentació i al contingut dels seus sermons. Les seves obres, sobretot el *Terç*, el *Dotzè* i la *Vita Christi*, conserven molts aspectes del mètode medieval de predicar i contemplar. Resumir textos d'altres a llistes de «documents, consells, regles, notables» etc., era una necessitat per a un frare viatger amb poques possibilitats de formar-se una biblioteca particular. Compilar aquestes sentències i amplificar-les de nou en un volum era una art que Eiximenis coneixia perfectament. Crec que sí que ell s'autodeterminà «Amalgama, filòsof grec» (WITTLIN, 1995), i no em sembla inversemblant que alguns confreres del nostre polígraf l'anomenaven jocosament Agellius (el compilador) o Titus Livius (el dels tretze volums). És clar que, durant el procés de reduir un passatge a sentència i d'amplificar-la de nou en un context nou, es perd molt

de la riquesa de l'original, de la intenció de l'autor. Problemes amb la llum, la qualitat del paper o tinta ho feien difícil d'entendre tot durant una lectura ràpida de vells manuscrits —o vint anys més tard consultant les notes engroguides. És clar que Eiximenis no podia resumir sinó el que entenia. Es concentrava, doncs, en passatges fàcils.

(79) La reducció del saber antic es fa ben evident si observem el pas de textos clàssics a «humanistes del segle XII» com Joan de Salisbury (el *Polícrat*), a vulgaritzadors com Joan de Galles, fins al moralitzador Eiximenis. Així, mentre el comportament d'un dels germans curiacis de Roma era per als antics i humanistes un exemple de patriotisme, Francesc diu a *Dones* 84 que «Valèrius Maximus VI. 3 reprèn fort aquells qui les muyllers corregien legament, axí con dóna aquí eximpli de tres (*falta un mot*) qui per pocha ocasió les tractaven mal e les deneguaven bona amor», sense resumir la història.

(80) Tot i això, no em sembla exagerat afirmar que Eiximenis tenia qualitats de filòleg, potser fins i tot interessos i comportaments dignes d'un humanista. És de lamentar que s'hagin perdut els trenta-nou quèrns amb els seus tractats *De anima* i *De philosophia* (citat a *Terç* 55; veg. inventari E 14-16), segurament elaborats amb tot rigor universitari, comparables amb la seva *Summa Theologica*, igualment perduda (veg. HAUF, «La *Vita*», reimp. 1990, 152-160). Potser escriure —o més ben dit, dictar— el *Terç* i el *Dotzè* eren per a Francesc una manera de relaxar aquesta severitat formal. Certes observacions ens ho deixen veure en el treball acadèmic. Al *Primer* 210 copia en llatí un llarg passatge de la carta de sant Bernat *Ad Eugenium Papam*, després de dir «creu que sia en lo quart libre en lo primer capítol». El *Primer* 23 es refereix al *Libre de mundo* d'Aristòtil i afegeix: «No és aquell qui s'apella *De celo et mundo*, lo qual no és en Catalunya, ne lo y havem per familiar; trobar-l'às, emperò, en les universitats de París e de Anglaterra» (citat per IVARS, reimp. 93). Acaba *Àngels* 5.16 amb la nota: «Diu Ignocent, papa terç, en lo libre *De humana miseria*, bé que açò no's tròbia en tots los dits volums, que...», observació que repetirà a la *Vita Christi* (citad ed. *Dones*, p. XXIX). Semblantment diu que havia usat per a la seva *Vita Christi* «un llibre de la infància de Jesús que es troba en lo monestir... que és dit de Sant Martí e és en lo mont Canigó» (cit. *ibid.*, p. XXVIII). Podem deduir d'això que Eiximenis feia crítica textual, que

comparava manuscrits com un filòleg? Li feia falta un bon mètode de treball (o una bona font) per poder dir que una mateixa idea —que els reis han de recordar-se dels seus avantpassats per conservar la seva magnificència— es troba tant en Aristòtil, *Eticorum* IV, com en Boeci, *De consolatione* II, cap. 5.

L'autor d'aquestes observacions no pren a la lleugera el concepte de propietat intel·lectual. No s'atreveiria a atribuir idees pròpies a Aristòtil o a Ciceró. Ara, si es tracta d'una idea prou universal, o que pensa que hauria de ser universal —com, per exemple, que «la dona deu atendre què ha mester la casa quant a draps, dar faenes a sirventes, no lexar res anar a mal, proveir a tota part, etc.» (*Dones* 93)—, ben bé la pot atribuir a cert «Lissander» (ms. A «Alixander») per donar-hi aires d'autoritat. Eiximenis no busca fer acceptar opinions seves que no havia pogut fer aprovar durant discussions, atribuint-les a un pare de l'Església, però és amb la millor fe del món que presenta sentències amb les quals creu haver resumit els raonaments d'altres autors com si fossin citacions directes. Semblantment es creu autoritzat, si el seu estudi d'un autor li ha provocat alguna idea pròpia, a atribuir-la-hi. La finalitat, fer bona feina pastoral i formar alguns joves prometedors («subtils»), ho justifica tot, tant traduir les fonts llatines lliurement com no refredar l'interès dels lectors llecs amb detalls bibliogràfics. Tot això, Eiximenis ho explica ben clar i català al *Preàmbul a tot lo llibre Crestià* (ed. Hauf):

(81) (*Cristià: Preàmbul*) «No n'entenc contínuament a fer ací grans ne curioses alegacions ne tocacions d'autoritats... Ací vull observar la manera dels sants pares e doctors..., ço és, que quan hauré a romançar o expondre alguna autoritat o res als de la santa Escripura, o algun dit de sant, no ho entenc a romançar ne expondre-ho judaïcament ne segons que jau la lletra, de paraula a paraula, e de punt a punt, mas segons lo ver seny; e aquell vull posar tot curt e sumàriament, e per aquelles paraules que sien pus intelligibles e pus profitoses als lligents...; e a vegades posaré primer en l'exposició ço que és darrer en l'autoritat, o, per lo contrari, a vegades variaré lo seny segons diverses colors e figures retòriques...; e axí de diverses altres varietats, segons que em serà vejares que sia pus necessari a mils entendre lo seny... e pus profitós als lligents ací. E aquest estil e aquesta manera aprova sant Gregori..., e experiència nos ensenya que és pus informativa e pus profitosa a les gents que la oen o la lligen...».

«Que, així mateix, no sia necessari de tots temps allegar los actors o aquells qui dien les coses que hom allega, així parlant o escrivent, apar-ho per tant car nós veem que los sants passats en llurs llibres qui ens han lleixats no havien cura d'allegacions ne de tocacions, ne anomenaven tostemps aquells qui allegaven sinó en paraules comunes, dient: Així diu lo savi o lo profeta, o l'Esriptura diu açò, car veïen que aitals allegacions o tocacions o exposicions, que segueixen de punt a punt la lletra, més són curiositats trobades per los novells actors, que no són a profit ne a informació d'aquells a qui preïcaven o adoctrinaven... Açò mateix entén a servir —a vegades, no pas contínuament—, en los dits dels sants e dels filósofs e altres doctors, car no els entén a allegar de paraula a paraula així com són en l'original, mas sumàriament e segons l'enteniment que els hi hagueren».

No sabem si Eiximenis, parlant de «curiositats de novells doctors», critica certs autors contemporanis seus concrets. Però és evident que creu el seu mètode justificat per Gregori i Jeroni —els únics autors que cita al *Preàmbul*— i l'observació que els quatre evangelistes contenen «unes mateixes paraules del Salvador e una mateixa cosa... per diverses guises..., tan solament segons lo seny». La intenció del nostre frare, redactar una obra útil i profitosa per a persones simples, la qual, però, també «puixa servir a persones científiques e lletrades», a més d'oferir materials «per exercici d'alguns jóvens ciutadans qui molt s'adeliten en algunes honestes subtilitats», explica per què l'ús que fa de citacions, reals i inventades, és tan complex.

CURT WITTLIN
Universitat de Saskatchewan

«AL·LEGACIONS I TOCACIONS D'AUTORITATS»

1. *Textos vells*

ANÒNIM, atribuït a EIXIMENIS (1929): *Doctrina compendiosa*, ed. Martí de Barcelona, Barcelona; «Els Nostres Clàssics», núm. 24.

BOCCACCIO, Joan (1975): *Corbaccio*, traducció anglesa, amb comentari, d'Anthony K. Cassell, Urbana, University of Illinois Press.

EIXIMENIS, Francesc (1983): *El llibre dels àngels*, ed. de la quinta part (*De sant*

- Miquel Arcàngel*) per C. Wittlin, Barcelona, Curial. Sergi Gascon té enllestida l'edició crítica de tot el llibre.
- (1986): *Allegationes*, ed. Albert Hauf, *Les Allegationes de fra Francesc Eiximenis, O.F.M., sobre la jurisdicció i el poder temporal de l'Església*, dins *Estudis de Literatura catalana en honor de Josep Romeu i Figueras 2*, Montserrat, ps. 5-33.
 - (1936): *Ars praedicandi*, ed. Martí de Barcelona, dins *Homenatge a A. Rubió i Lluch 2*, «Analecta Sacra Tarraconensia», 12, ps. 301-340.
 - (1981): *Lo libre de les Dones*, ed. a cura de Frank Naccarato, introducció de C. Wittlin (ps. XI-XXXVII), 2 vols., Barcelona, Curial (cito amb alguns retocs).
 - (1983): *Lo Crestià*, selecció a cura d'Albert Hauf, Barcelona, MOLC 98 (ps. 35-41: «Preàmbul a tot lo llibre Crestià»). La introducció (ps. 5-32) ha estat reimpresa, complementada amb notes, a HAUF 1990.
 - (1986): *Dotzè llibre del Crestià*, caps. 467-907; ed. per un equip organitzat per C. Wittlin, *Obres de F. E.* 3-4, Girona 1986 (cito amb alguns canvis). / Caps. 357-395, *Regiment de la cosa pública*, ed. a part per Daniel de Molins de Rei, Barcelona, 1927; «Els Nostres Clàssics» 13.
 - (1945): *Pastorale*, Barcelona. (Quant als caps. 36-40, veg. C. Wittlin, *Quae maxime damnant animas principum: Fünf antimonarchische Kapitel im Pastorale des Francesc Eiximenis*, «Zeitschrift für Katalanistik», núm. 2, 1989, ps. 98-114.
 - (1993): *Prosa*, selecció i versió a cura de Xavier Renedo i Sergi Gascon, Barcelona, Teide; «Tria de Clàssics», núm. 8.
 - (1988): *Psalterium alias Laudatorium*, ed. C. Wittlin, Toronto, Pontifical Institute; «Studies and Texts», núm. 87.
 - (1985): *Scala Dei. Devocionari de la reina Maria*, ed. modernitzada de les parts originals per C. Wittlin i E. Ràfols, Montserrat.
 - (1929-1932): *Terç del Crestià*, caps. 1-352, ed. Martí de Barcelona, Barcelona; «Els Nostres Clàssics» B 1-3; caps. 344-390, ed. Jorge Gracia, Barcelona, 1977; «Clàssics Curial», núm. 6; caps. 524-647, ed. Xavier Renedo (en premsa). Cito capítols inèdits segons el manuscrit C.
 - (1984-1985): *Tractat d'usura*, ed. Josep Hernando, «Analecta Sacra Tarraconensia», 57-58, ps. 3-96 (separata ps. 5-100).
- JOHANNES GALLENIS (1964): *Communiloquium*, Argentina (Strasburg) 1489 (facsimil dins «The Phoenix Series»).
- (1930): *Breviloqui*, trad. catalana; ed. Norbert d'Ordal, Barcelona; «Els Nostres Clàssics», núm. 28.
- GIOVANNI DA LEGNANO (1917): *Tractatus de Bello*, ed. Thomas E. Holland, Oxford University Press, for the Carnegie Institution of Washington; «The Classics of International Law», núm. 8.

- GREGORI EL GRAN (1860): *De pastorali cura*, ed. E. W. Westhoff, Monestir de Westfalen.
- SANT JERONI (1933): *Epístoles: ep. XXII Ad Eustochium, ep. LIV Ad Furiam*, ed. F. A. Wright, Londres-Nova York.
- *Contra Jovinianum*, ed. Patrologia Latina 23, col. 221-352.

2. Autors moderns

- ANTONIO, Nicolás (1788): *Biblioteca Hispana Vetus* II, Roma 1696 (reed. amb notes de F. Pérez Bayer, Madrid 1788); veg. ps. 179-184 (Hi ha facsímil en la «Biblioteca Filològica Hispana», núm. 22, de Madrid, Visor Libros, 1996).
- BADIA, Lola (1993): *Per la presència d'Ovidi a l'Edat Mitjana catalana, amb notes sobre les traduccions de les «Heroides» i de les «Metamorfosis» al vulgar*, actualització d'un treball del 1986 imprès a *Tradició i modernitat als segles XIV i XV*, València/Barcelona; «Biblioteca Sanchis Guarner», núm. 25, ps. 39-71 (veg. índex).
- BOHIGAS, Pere (1982): *Idees de Fra Francesc Eiximenis sobre la cultura antiga*, original del 1929, reimp. a *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Montserrat; «Biblioteca Abat Oliba», núm. 23, ps. 116-112.
- EPALZA, Mikel de (1989): *Un logos cristià enfront de l'Islam: Eiximenis escrivint sobre Mahoma*, dins *Miscel·lània Joan Fuster* 1, Montserrat, ps. 59-75 (Veg. Hauf, «Introducció», reimp., p. 112).
- COROMINES, Joan (1976): *Sobre les prosificacions de poemes didàctics en el Llibre de les dones*, dins *Entre dos llenguatges* 1, Barcelona, Curial, ps. 166-240.
- GUARDIOLA, Conrado (1989): *Juan de Gales, Cataluña y Eiximenis*, «Antoniano», 64, Roma, ps. 331-365.
- HAUF, Albert (1990): *Lo regiment de la cosa pública: Eiximenis, Joan de Salisbury i Fra Joan de Galles, O.F.M.*, dins *D'Eiximenis a Sor Isabel de Villena*, València/Barcelona; «Biblioteca Sanchis Guarner», núm. 19, ps. 125-149 (Abans, sota el títol *Eiximenis, Joan de Salisbury i Fr. Joan de Galles, O.F.M.*, dins *Miscel·lània Sanchis Guarner*, vol. 1, València, 1984, núm. 167-174; reimp. Montserrat 1992).
- «Introducció» a *Lo Crestià*, text sense notes citat amunt, reimp. amb notes a *D'Eiximenis a Sor Isabel de Villena*, cit., ps. 59-123.
- (1997): *Manus habent: entorn als eufemismes amorosos de tipus militar en el Tirant lo Blanc*, dins *Actes del Col·loqui Internacional Tirant lo Blanc; Ais 1994*, Montserrat, ps. 145-185.
- *La Vita de Jesucrist com a tractat de teologia en llengua vernacla destinat als seglars*, versió en castellà del 1978, reimp. a *D'Eiximenis a Sor Isabel de Villena*, cit., ps. 151-184.

- IVARS, Andrés (1989): *El escritor Fr. Francisco Eximénez en Valencia (1383-1408)*, original de 1921-1926, reed. per P. Santonja, Benissa.
- MONFRIN, Jacques (1967): *La bibliothèque de Francesc Eiximenis (1409)*, «Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance», núm. 29, ps. 447-487 (reed. dins *Estudis sobre Francesc Eiximenis* 1, Girona, 1991, ps. 241-287).
- PELÁEZ, Manuel (1980): *La teoría del ius belli en los Commentaria de Joan Socarrats*, dins *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols*, núm. 8, ps.129-142.
- (1981): *Las fuentes jurídicas de Francisco Eiximenis, OFM, y aspectos histórico-jurídicos inéditos del Dotzè del Crestià*, «Archivo Ibero-Americano», núm. 41, ps. 481-504 (Reimp. dins *Estudios de historia del pensamiento político y jurídico catalán e italiano*, Barcelona-Málaga, 1993.)
- (1999): *Notas sobre el derecho económico y las fuentes eclesiásticas en el pensamiento de Francesc Eiximenis*, «Anuario de Estudios Medievales», núm. 29, ps. 835-842.
- PERARNAU I ESPELT, Josep (1996): *Els quatre sermons catalans de sant Vicent Ferrer en el manuscrit 476 de la Biblioteca de Catalunya*, «Arxiu de Textos Catalans Antics», núm. 15, ps. 109-340 (veg. p. 165).
- (1998): *Un paràgraf del Primer del Crestià de Francesc Eiximenis inspirat en el De Mysterio Cymbalorum d'Arnau de Vilanova*, «Arxiu de Textos Catalans Antics», núm. 17, ps. 507-510.
- (1998): *La traducció catalana medieval del Liber secretorum eventuum de Joan de Rocatalhada*, «Arxiu de Textos Catalans Antics», núm 17, ps. 7-66. Veg. les ps. 38 ss. dedicades a Eiximenis.
- RENEDO, Xavier (1990-1991): *Una imatge de la memòria entre les moralitats de Robert Holcot i el Dotzè de Francesc Eiximenis*, «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins», núm. 31, ps. 53-61.
- RIQUER, Alexandra de (1991-1992): *Notes sobre la peculiar erudició clàssica de fra Francesc Eiximenis*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», núm. 43, ps. 51-58.
- RIQUER, Martí de (1964): *Història de la literatura catalana*, vol. 2, Barcelona, Ariel (i reimp.; ps. 133-196, «Eiximenis»).
- VIERA, David J. i Jordi PIQUÉ (1987): *La dona en Francesc Eiximenis*, Barcelona, Curial; «Biblioteca de Cultura Catalana», núm. 66.
- VIERA, David J. (1988): *Ius ad bellum en el Dotzè del Crestià de Francesc Eiximenis*, dins *Actes del Cinquè Colloqui de la NACS*, Montserrat, ps. 135-142.
- (1983-1984): *L'humor en les obres de Francesc Eiximenis*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», núm. 39, ps. 157-175.
- WITTLIN, Curt (1980): *Els capítols trets del Llibre del tresor de Brunetto Latini al final del Dotzè de Francesc Eiximenis*, dins *Homenatge a Josep M. de Casacuberta* 1, *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 1, ps. 175-187.

- (1982): *El vuitè tractat del Dotzè del Crestià de Francesc Eiximenis*, dins *Actes del Segon Colloqui de la NACS*, Montserrat, ps. 141-151.
- (1983): *De Lo libre de les dones a la Scala Dei*, dins *Actes del Tercer Colloqui de la NACS*, Montserrat, ps. 139-152.
- (1985): *Models i fonts per a l'estructura del Dotzè de Francesc Eiximenis*, dins *Actes del Quart Colloqui de la NACS*, Montserrat, ps. 103-120.
- (1995): El rei Pirro de Roma en el *Dotzè del Cristià* de Francesc Eiximenis. Crítica encoberta de la política sarda del rei Pere de Catalunya, «Anuario de Estudios Medievales», núm. 25.2, ps. 647-657.
- (en premsa): *Eiximenis i la destitució dels reis Pirro, Trocus de Pèrsia, Torpeius, Salopi i Lleó: crítiques encobertes del rei Pere en el Dotzè*, dins *Actes del Colloqui de la NACS de 1999*.
- (en premsa) *Francesc Eiximenis and the "Sins of the Tongue". Observations on a semantic field*, «Catalan Review», volum d'homenatge a J. Gulsoy.